

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Gevangenis of toevluchtsoord? Vrouwen en de Rijkswerkinrichtingen in Nederland 1886-1934

Weevers, M.H.A.C.

Citation

Weevers, M. H. A. C. (2025, January 28). *Gevangenis of toevluchtsoord?: Vrouwen en de Rijkswerkinrichtingen in Nederland 1886-1934*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4178208>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4178208>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Hoofdstuk 5. De vrouwen in de RWI: arm, alleen én oud en ziek⁷³¹

Wie waren de vrouwen die tussen 1886 en 1934 in een rijkswerkinrichting terechtkwamen? Zijn er verschillen tussen degenen die voor bedelen en zwerven vastzaten en degenen die voor openbare dronkenschap waren opgezonden, of tussen de mannelijke opgezonden en de vrouwen? Zijn er veranderingen te zien in de loop van bovengenoemde periode? Dit zijn de vragen die centraal staan in dit hoofdstuk dat start met het voorbeeld van Geertruida. Hierna volgt in paragraaf 5.2 een uiteenzetting over de belangrijkste kenmerken van de vrouwen die in bovengenoemde periode vastzaten in de RWI, om te eindigen met de conclusies in paragraaf 5.3.

5.1 ‘Daar zij zonder geld, huisvesting en middelen van bestaan niet wist hoe zij in haar onderhoud moest voorzien’: Geertruida Hopman

Toen Geertruida Hopman in 1886 voor de eerste keer in de rijkswerkinrichting (RWI) belandde, veroordeeld tot een verblijf van drie jaar voor landloperij, was zij 56 jaar oud en al 21 jaar weduwe. Bij haar huwelijk in 1862 stond Geertruida als boerenarbeidster geregistreerd. Haar twaalf jaar oudere echtgenoot Cornelis Jansen was weduwnaar en werkte als arbeider.⁷³² Cornelis overleed binnen drie jaar na de huwelijksdatum. Drie maanden later in juli 1865 verloor Geertruida ook haar dertien maanden oude dochter Wilhelmina. Zwanger van dochter Johanna, die eveneens jong zou overlijden, bleef zij achter met dochter Theodora en (mogelijk alle vier) de kinderen uit een eerder huwelijk van Cornelis. De jongsten daarvan waren negen en twaalf jaar oud. Het moet moeilijk geweest zijn om het hoofd boven water te houden. Op 18 oktober 1872 werd Geertruida als ‘koloniste’ ingeschreven in het bedelaarsregister van Ommerschans, samen met haar (buitenechtelijk geboren) zoon Gerardus (of Gradus) Hopman. Laatstgenoemde overleed een maand later, negen maanden oud. Een jaar na haar inschrijving verliet Geertruida Veenhuizen om twee jaar later (voor twee jaar) als ‘koloniste’ terug te keren.⁷³³

Nadat Geertruida in 1889 haar straf had uitgezeten, was zij binnen drie maanden terug in de RWI. Dankzij een gratieverzoek van haar schoonzoon is duidelijk waarom. In het rapport van de officier van justitie aan de rechtbank van Zutphen, staat te lezen dat Geertruida

⁷³¹ Ook dit hoofdstuk bevat op enkele onderdelen passages die eerder gepubliceerd zijn in Marian Weevers en Catrien Bijleveld, ‘Thans zal met kracht het breien van kousen worden voortgezet’. Vrouwelijke bedelaars en landlopers in de RWI te Leiden 1886-1907’, *Justitiële Verkenningen*, 36:2 (2010) 44-67; Marian Weevers en Catrien Bijleveld, ‘“Uitgediende hetaeren, verjaagde concubines en in den steek gelatenen”. De opsluiting van vrouwelijke bedelaars eind negentiende eeuw’, *Tijdschrift voor criminologie* 52:4 (2010) 351-365; Marian Weevers, Margo de Koster en Catrien Bijleveld, ‘Swept up from the streets or nowhere else to go? The journeys of Dutch female beggars and vagrants to the Oegstgeest state labor institution in the late nineteenth century’, *Journal of Social History* 46:2 (2012) 416-429; Marian Weevers, ‘“...dat ik in dit boek nog eens zulke gunstige mededelingen aangaande haar zal kunnen bijschrijven”. Vrouwen in de rijkswerkinrichting en het Damescomité tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen 1892-1918’, *Historica* 1 (2017) 8-12.

⁷³² Gelders Archief 0207, Registratienummer 1103, Aktenummer 65.

⁷³³ Zie Bedelaarsregister Ommerschans 1828-1890, via <http://www.bonmama.nl/oskolrs.php>.

uitdrukkelijk het verlangen te kennen [had gegeven] naar een RWI te willen worden opgezonden, daar zij zonder geld, huisvesting en middelen van bestaan niet wist hoe zij in haar onderhoud moest voorzien.⁷³⁴

Op 18 augustus 1892 kreeg zij de verlangde gratie. De rechtbank had er vertrouwen in dat zij niet zou terugkeren. Haar schoonzoon (net daarvoor getrouwd met eerdergenoemde dochter Theodora Jansen) had de autoriteiten verzekerd dat hij Geertruida ‘inwoning, kost en werk kan verschaffen’. De burgemeester van Doesburg, waar haar dochter samen met haar schoonzoon woonde, ondersteunde zijn verzoek.

Desondanks was Geertruida binnen tien maanden, in juni 1893, terug in de RWI, ditmaal met een veroordeling voor bedelen. Tussen 1898 en 1901 zou zij nog eenmaal in de RWI belanden. Geertruida overleed uiteindelijk negen jaar later, 79 jaar oud, in haar geboorteplaats Nijmegen. Haar overlijden was aangegeven door een boekhouder. Waarschijnlijk had zij haar laatste jaren gesleten in een armen- of oudeliedenhuis.⁷³⁵

Uit bovenstaande blijkt dat Geertruida het niet gemakkelijk had gehad: armoede en verlies tekenden haar leven. Zoals in dit hoofdstuk blijkt, was zij niet de enige in de RWI die er alleen voor stond en die, behalve met armoede, met veel verlies (van echtgenoten, ouders en vooral ook van kinderen) te maken had gehad. Ook een huwelijk met een veel oudere weduwnaar kwam vaker voor onder de vrouwen die in de RWI zaten. In het midden van de negentiende eeuw was in 20 tot 25 procent van de huwelijken één van de partners (of beiden) eerder getrouwd geweest. In de loop van de negentiende eeuw nam dit af tot tien procent. In het merendeel van de huwelijken met een oudere weduwnaar, was de man wel en de vrouw niet eerder getrouwd geweest.⁷³⁶ Een ‘OHM-huwelijk’ (Older Husband Marriage) kan een indicatie zijn van een minder gunstige uitgangspositie van de vrouw op de huwelijksmarkt en van een slechtere positie in het huwelijk zelf. Bij arbeiders was het percentage huwelijken waarin de man vijf tot negen jaar ouder was het laagst: rond de 17 procent. Het percentage huwelijken waar de man meer dan tien jaar ouder was daalde bij deze groep in de loop van de negentiende eeuw van tien naar rond de vijf procent.⁷³⁷ Bij de hoge burgerij lagen deze percentages aanzienlijk hoger variërend van rond de 30 tot ongeveer 25 procent. Een OHM-huwelijk wordt wereldwijd geassocieerd met mannelijke dominantie en grotere afhankelijkheid van de vrouw.⁷³⁸ Het betekende ook een groter risico op (vroeg) weduwschap of ziekte van de

⁷³⁴ Nationaal Archief Den Haag, Rijkswerkinrichting voor Vrouwen te Leiden, toegang 2.09.05, inventarisnummer 2329.

⁷³⁵ Behalve door middel van bedeling, die meestal karig en ontoereikend was, konden oudere (arme) alleenstaanden vaak alleen overleven als zij bij anderen (meestal verwanten of kinderen) inwoonden of zich lieten opnemen in een oudeliedenhuis. Zie onder andere Monique Stavenhagen, *Verzorgd of zelfstandig, ouderen en de levensloop in Amsterdam in de tweede helft van de 19e eeuw* (Zwolle 1994) 156.

⁷³⁶ Frans van Poppel, *Trouwen in Nederland. Een historisch demografische studie van de 19e en vroeg 20e eeuw* (Den Haag, 1992) 275.

⁷³⁷ Frans van Poppel en Aart C. Liefbroer, ‘Leeftijdverschillen tussen huwelijkspartners’, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 27:1 (2001) 129-152, aldaar 149.

⁷³⁸ Bart van der Putte, ‘De partnerkeuze van de lagere klassen in een stedelijke context 1800-1870. Een vergelijking tussen drie Vlaamse steden (Leuven, Aalst en Gent)’ in: Jan Kok & Marco H.D. van Leeuwen, *Genegenheid en Gelegenheid. Twee eeuwen partnerkeuze en huwelijk* (Amsterdam 2005)

echtgenoot. Dit ging meestal gepaard met verlies van inkomen én de verantwoordelijkheid voor eventuele kinderen die de overleden (of zieke) echtgenoot meebracht uit een eerder huwelijk. Arme weduwes en hun kinderen waren vaak aangewezen op de schamele inkomsten die straatventen of schoonmaken opleverden. Aanvullende bedeling was bijna altijd noodzakelijk.⁷³⁹ Ook de man van Geertruida bracht vier kinderen in die ten tijde van de huwelijkssluiting in leeftijd varieerden van zes jaar tot zestien jaar.⁷⁴⁰ Wellicht dat de oudsten konden bijdragen aan het gezinsinkomen. Medio negentiende eeuw was het algemeen gebruik dat kinderen van arbeiders bijdroegen aan het gezinsinkomen.⁷⁴¹

Behalve haar echtgenoot verloor Geertruida drie van haar vier kinderen, met respectievelijk negen, dertien en achttien maanden. Sterfte onder zuigelingen en zeer jeugdige kinderen kwam medio negentiende eeuw met grote regelmaat voor, vooral in de periode 1840-1889.⁷⁴² Dit was de periode waarin de meeste vrouwen die tot 1907 in de RWI belandden de vruchtbare leeftijd hadden bereikt. Zuigelingensterfte was een complex fenomeen waarop een onderling afhankelijke mix van biologische, economische, sociale en culturele factoren van invloed was. Hoe kinderen verzorgd werden en of ze bijvoorbeeld wel of geen borstvoeding kregen, was voor een deel cultureel bepaald.⁷⁴³ Vooral regionale verschillen leken een grote rol te spelen in de zuigelingensterfte. Dit had te maken met de prevalentie van borstvoeding en met de kwaliteit van het drinkwater. In Friesland kwam zuigelingensterfte rond 1850 significant minder vaak voor dan in Zeeland, Zuid- en Noord-Holland en Utrecht. Er zijn sterke aanwijzingen dat het geven van borstvoeding in Friesland gebruikelijker was, terwijl tegelijkertijd de kwaliteit van het drinkwater beter was.⁷⁴⁴ Maag- en darmstoornissen waren in die periode veruit de belangrijkste oorzaak van overlijden bij zuigelingen.⁷⁴⁵

Daarnaast is vaak een grote rol toebedeeld aan het rooms-katholicisme, omdat binnen deze kringen vaker sprake zou zijn geweest van wantrouwen tegen nieuwe wetenschappelijke

253-285, aldaar 254; Hilde Bras & Bianca Suanet, 'Family systems and spousal age differences in the nineteenth- and early twentieth-century Netherlands' in: Paul Puschman & Tim Riswick eds., *Building bridges. Scholars, history and historical demography. A festschrift in honor of professor Theo Engelen* (Nijmegen 2018) 421-445, aldaar 421; Selin Dilli, Sarah G. Carmichael & Auke Rijpma, 'Introducing the Historical Gender Equality Index', *Feminist Economics* 25:1 (2019) 31-57; Jan Kok, 'Womens agency in historical family systems' in: Jan Luiten van Zanden, Auke Rijpma en Jan Kok, eds., *Agency, gender and economic development in the world economy 1850-2000: Testing the Sen hypothesis* (2017) 10-50, aldaar 16.

⁷³⁹ Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2010) 59.

⁷⁴⁰ Bevolkingsregister Nijmegen 1860-1870, archiefnummer 679, inventarisnummer 32891, pagina 12.

⁷⁴¹ Cor Smit, *De Leidse fabriekskinderen. Kinderarbeid, industrialisatie en samenleving in een Hollandse stad, 1800-1914*, (Proefschrift Universiteit Utrecht 2014) 335.

⁷⁴² Frans van Poppel en Kees Mandemakers, 'Sociaaleconomische verschillen in zuigelingen- en kindersterfte in Nederland, 1812-1912', *Bevolking en Gezin* 31:2 (2002) 5-40, aldaar 23; Evelien Walhout, *An infants' Graveyard? Region, religion and infant mortality in North Brabant, 1840-1940* (Dissertatie Universiteit Tilburg 2019); Angélique Janssens and Ben Pelzer. 'Lovely little angels in heaven? The influence of religiously determined cultural life scripts on infant survival in the Netherlands, 1880-1920.' *Historical Social Research/Historische Sozialforschung* (2014) 19-47, aldaar 21.

⁷⁴³ Janssens e.a., 'Lovely little angels', 19-20.

⁷⁴⁴ Van Poppel e.a., 'Sociaaleconomische verschillen in zuigelingen- en kindersterfte', 34.

⁷⁴⁵ Walhout, *An infants' graveyard*, 96.

medische inzichten. Ook het hoge kindertal bij katholieken is als verklaring genoemd, want hoe kleiner de intervallen tussen verschillende geboortes in een gezin, hoe hoger het risico op zuigelingensterfte. Daarbij liepen degenen die later geboren werden weer het grootste risico. In een groot gezin konden moeders niet steeds hetzelfde niveau aan zuigelingenverzorging handhaven.⁷⁴⁶ Katholieken zouden uit preutsheid ook meer weerzin hebben gehad tegen het geven van borstvoeding.⁷⁴⁷

Deze invloeden droegen bij aan het ontstaan rond 1880 van een scherpe scheidslijn tussen Noord- (overheersend protestant) en Zuid-Nederland (vooral Noord-Brabant en Limburg, waar de bevolking overheersend katholiek was).⁷⁴⁸ Sommige (historisch) demografen zien regionale verschillen als belangrijker dan religieuze, omdat vrouwen van verschillende denominatie in eenzelfde gebied, dezelfde lokale gebruiken volgden bij de verzorging van hun kinderen.⁷⁴⁹

Evelien Walhout concludeert in haar dissertatie over de invloed van religie en regio op de zuigelingensterfte dat religie én regio een rol speelden, maar dat religie de belangrijkste factor was.⁷⁵⁰ Anders dan Jan Kok, constateert zij dat katholieke zuigelingen in het zuiden ongeveer evenveel risico liepen als katholieke zuigelingen in gemengde of overwegend protestante regio's.⁷⁵¹ Dit had te maken met bovengenoemde factoren: minder borstvoeding, grote gezinnen, minder medische zorg, etc.). Hoewel de regionale factor tot op zekere hoogte het effect van religie kon verzachten, vindt Walhout geen bevestiging voor de aanname dat regio een belangrijkere factor zou zijn dan religie.⁷⁵²

Op de omvang van kindersterfte (van één tot vijf jaar) hadden sociaaleconomische factoren de grootste invloed.⁷⁵³ Van Poppel en Mandemakers tonen aan dat kinderen uit de hogere sociale klassen in deze leeftijdsgroep een kleinere kans op overlijden hadden dan hun leeftijdsgenoten wier ouders tot de ongeschoolde arbeiders behoorden.⁷⁵⁴ Door slechte huisvesting, gebrek aan sanitaire voorzieningen, eenzijdige voeding en gebrek aan medische zorg liepen kinderen van arme mensen veel meer gezondheidsrisico's.⁷⁵⁵

Geertruida was rooms-katholiek en bracht haar leven voor het grootste deel in Nijmegen door waar de bevolking voor twee derde uit rooms-katholieken bestond. Zij kreeg haar kinderen kort na elkaar, wat erop zou kunnen duiden dat zij geen borstvoeding gaf. Dit ligt voor de hand omdat zij waarschijnlijk weer snel aan het werk moest. Borstvoeding heeft tot gevolg dat de ovulatie langer kan uitblijven, waardoor een volgende zwangerschap langer op zich laat wachten. Een langer interval tussen verschillende bevallingen kan dus een indicatie zijn dat er

⁷⁴⁶ Janssens e.a., 'Lovely little angels', 23.

⁷⁴⁷ Walhout, *An infants' graveyard?* 124.

⁷⁴⁸ Janssens e.a., 'Lovely little angels', 22.

⁷⁴⁹ Jan Kok, 'Church affiliation and life course transitions in the Netherlands 1850-1970', *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, 42: 2 (160) (2017) 59-91, aldaar 81.

⁷⁵⁰ Walhout, *An infants' graveyard?* 214

⁷⁵¹ Ibidem, 165.

⁷⁵² Ibidem, 213.

⁷⁵³ Janssens, 'Lovely little angels', 22 en 33; Van Poppel e.a., 'Sociaaleconomische verschillen in zuigelingen- en kindersterfte', 5.

⁷⁵⁴ Ibidem, 22 en 33.

⁷⁵⁵ Walhout, *An infants' graveyard?* 176.

sprake was van borstvoeding. Dit was vooral het geval als er tegelijkertijd sprake was van kortere tussenpauzes na een perinatale sterfte.⁷⁵⁶

Geertruida had de verantwoordelijkheid voor een groot en ongetwijfeld arm gezin. Dat zij zeven jaar na het overlijden van haar man een buitenechtelijk kind kreeg, zal haar leven er niet gemakkelijker op gemaakt hebben. Afgezien van maatschappelijke vooroordelen, zorgde de afwezigheid van het inkomen van een vader voor (nog meer) armoede en gebrek. Geertruida was al 42 jaar oud toen zij haar zoon op de wereld zette. Veel ongehuwde moeders waren relatief jong en onervaren of aan de andere kant juist relatief oud. Dit leverde ook extra risico's op, zo laat een casestudie zien van Jan Kok en anderen naar ongehuwd moederschap in negentiende-eeuws Den Haag.⁷⁵⁷ In paragraaf 4.2.4 blijkt dat de meeste RWI-vrouwen hun levensonderhoud bij elkaar schraapten met schoonmaakwerk of door met koopwaar langs de deuren te gaan. Het is onwaarschijnlijk dat ze hiermee voldoende geld verdienden om zichzelf en hun kinderen te onderhouden, en heel waarschijnlijk dat ze weinig tijd hadden om hun kinderen goed te verzorgen. Mogelijk waren ze hierdoor niet in staat om borstvoeding te geven en moesten ze hun kinderen tegen betaling uitbesteden. Ongehuwde moeders kwamen tot slot minder dan andere vrouwen in aanmerking voor bedeling.⁷⁵⁸ Dit alles uitte zich onder meer in een sterk verhoogde sterftekans voor buitenechtelijk geboren kinderen (ongeveer 40 procent hoger), vergeleken met kinderen geboren in een huwelijk.⁷⁵⁹ Evelien Walhout vond voor buitenechtelijk geboren kinderen in Roosendaal tussen 1811 en 1908 zelfs een zevenmaal hoger risico op sterfte vóór het tweede levensjaar.⁷⁶⁰ Deze verhoogde sterftekans nam af tot zelfs een lager risico wanneer zij de leeftijd van één jaar bereikten totdat zij vijf jaar waren.⁷⁶¹ De reden hiervoor was vermoedelijk dat het de sterkste kinderen waren die hun zuigeling- en peutertijd overleefden. Zoals verderop in dit hoofdstuk blijkt, was Geertruida bij lange na niet de enige RWI-vrouw die ongehuwd een kind had gebaard.

5.2 Profiel vrouwelijke 'opgezonden' 1886 en 1934

De 1029 vrouwen die in de inschrijfboeken van de RWI genoteerd stonden als opgezonden voor bedelen en zwerven of openbare dronkenschap tussen 1886 en 1934, waren samen goed voor 2.237 inschrijvingen, respectievelijk 625 inschrijvingen voor openbare dronkenschap en 1612 voor bedelen en zwerven.

Anna Marie van den Hout was één van de 51 vrouwen die zowel opgezonden waren voor openbare dronkenschap als voor bedelen en zwerven. In 1889 kwam zij, 37 jaar oud, voor de eerste keer in de RWI, veroordeeld voor openbare dronkenschap. Zij was drie jaar eerder gescheiden van de zestien jaar oudere Johannes Erhart en liet zich registeren als arbeidster. Johannes stond bij hun huwelijk in 1878 als gepensioneerd militair te boek. Enkele jaren later werd hij geregistreerd als brievengaarder: iemand die vanuit eigen huis, bij afwezigheid van

⁷⁵⁶ Walhout, *An infants graveyard?* 125.

⁷⁵⁷ Jan Kok, Frans van Poppel en Ellen Kruse, 'Mortality among illegitimate children in mid-nineteenth-century' in: Carlo A. Corsini and Pier Paolo Viazzo eds., *The decline of infant and child mortality. The European experience: 1750-1990* (The Hague 1997) 193-211, aldaar 202.

⁷⁵⁸ Jan Kok, *Langs verboden wegen. De achtergronden van buitenechtelijke geboorten in Noord-Holland 1812-1914* (Hilversum, 1991) 84- 85; Kok e.a., 'Mortality among illegitimate children', 193

⁷⁵⁹ Kok e.a., 'Mortality among illegitimate children', 194-195; Walhout, *An infants' graveyard*, 190.

⁷⁶⁰ Walhout, *An infant's graveyard*, 194.

⁷⁶¹ Jan Kok, 'Mortality among illegitimate children', 209.

een postkantoor, post ontving en uitgif.⁷⁶² Tussen 1879 en 1885 kreeg het echtpaar vijf kinderen die allen tijdens of snel na hun geboorte stierven.⁷⁶³ Evenals de in de introductie op dit hoofdstuk genoemde Geertruida Hopman, was Anna Maria rooms-katholiek en getrouwd met een veel oudere man. En evenals Geertruida werd zij onevenredig zwaar getroffen door sterfte van haar kinderen. Los van regio, religie en sociaaleconomische omstandigheden, werden sommige families veel vaker getroffen door zuigelingensterfte dan andere. Dit fenomeen staat bekend als ‘death clustering’.⁷⁶⁴ Kinderen uit hetzelfde gezin deelden immers niet alleen dezelfde omgeving, sociaaleconomische omstandigheden en ouderlijke zorg, maar ook de genen van hun ouders.

Anders dan Geertruida, was Anna Maria geboren en getogen in het overwegend rooms-katholieke Noord-Brabant. Deze provincie kende in het laatste kwart van de eeuw hoge sterftcijfers voor zuigelingen, terwijl deze in het westen en noorden al fors aan het dalen waren.⁷⁶⁵ De korte intervallen tussen de geboorten van al haar vijf kinderen doen vermoeden dat zij geen borstvoeding gaf.⁷⁶⁶ Misschien was het verlies van al haar kinderen één van de redenen dat haar huwelijk strandde en Anna Maria haar heil in de drank zocht. In 1885 liep zij twee veroordelingen voor openbare dronkenschap op.

Vlak na het uitspreken van de scheiding op 18 mei 1886, betrapte de politie haar en ene Simon van de Velde op het ‘uitoefenen tesamen en in vereeniging met elkaar van vleselijke gemeenschap’ in de openbare ruimte. Simon kreeg zes dagen celstraf. De rechtbank strafte Anna Maria met zowel 45 dagen celstraf als een geldboete van acht gulden. Voor Simon van de Velde gold als verzachtende omstandigheid dat hij door Anna Maria tot deze daad zou zijn aangezet omdat zij op de openbare weg ging liggen ‘met haare klederen omhoog, en haar geheel onderlijf ontblootte’.⁷⁶⁷ Hiermee vertolkte de rechtbank de heersende visie dat mannen, uitgedaagd door de vertoning van vrouwelijk naakt, de speelbal van hun libido zouden zijn.⁷⁶⁸

De jaren daarop volgden nog vele veroordelingen: één voor verduisteringen en meerdere voor ‘openbare schennis der eerbaarheid’. Voor openbare dronkenschap en bedelen zou zij in totaal driemaal in de RWI komen. Anna Maria was niet de enige die meerdere malen in de RWI terugkeerde, waarmee we bij het eerste kenmerk van de populatie van de RWI belanden: de hoge recidive.

5.2.1 Hoge recidive

Van de 845 vrouwen die voor bedelen en zwerven vastzaten, keerden 349 vrouwen (41 procent) één of meerdere keren terug. Van de 235 vrouwen die voor dronkenschap opgesloten waren,

⁷⁶² Bevolkingsregister gemeente Vlijmen, archiefnummer 9999, inventarisnummer 27, blad 35 Gemeente: Vlijmen, periode: 1880-1909.

⁷⁶³ Diverse aktes en bevolkingsregister via www.wiewaswie.nl.

⁷⁶⁴ Soren Edvinsson and Angelique Janssens, ‘Clustering of deaths in families: infant and child mortality in historical perspective.’ *Biodemography and Social Biology* 58.2 (2012) 75-86.

⁷⁶⁵ Zie onder andere Walhout, *An infants’ graveyard?*, 11.

⁷⁶⁶ Walhout, *An infants’ graveyard?*, 125.

⁷⁶⁷ Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), Den Bosch, toegang 24, inventaris 192, rolnummer 20A.

⁷⁶⁸ Marita Mathijssen, *De gemaskerde eeuw*, (Amsterdam 2007) 31-32; Martin Bossenbroek en Jan Kompagnie. *Het mysterie van de verdwenen bordelen. Prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1898) 7; Paula Bartley, *Prostitution. Prevention and reform in England 1860-1914* (Londen/New York 2000), 6.

belandden er maar liefst 140 (60 procent) een tweede keer in de RWI.⁷⁶⁹ Vermeerderd met de twaalf vrouwen, die niet voor openbare dronkenschap, maar wel voor bedelen en zwerven in de RWI terugkwamen, lag de recidive voor laatstgenoemde groep zelfs op 65 procent. De hogere recidive onder de ‘dronken’ vrouwen kan deels verklaard worden door de lagere maximale opzendtermijn (twaalf maanden) voor dronkenschap. Gemiddeld waren de vrouwen die voor dronkenschap vastzaten acht en een kwart maand opgezonden, terwijl de gemiddelde opzendtermijn voor bedelen en zwerven rond de 23 maanden lag. Veel van de recidivisten zaten binnen korte tijd weer vast, bij bedelen en zwerven vaak binnen drie maanden, bij dronkenschap soms zelfs binnen enkele weken. Van alle 1029 RWI-vrouwen recidiveerde 48%.

Hoewel hoog, was de recidive onder vrouwelijke bedelaars en zwervers lager dan die onder de mannelijke ingezetenen van de RWI. Een steekproef van 281 signalementskaarten van de mannen die tussen 1896- 1901 in Veenhuizen zaten, laat zien dat 62 procent minimaal één keer terug in de RWI kwam.⁷⁷⁰ Rik Vercammen vond een vergelijkbaar hoog percentage recidivisten, namelijk 58 procent, in zijn onderzoek naar mannelijke landlopers en bedelaars in de Belgische Rijkswelddadigheidskolonies tussen 1870 en 1930.⁷⁷¹ Een mogelijke verklaring voor de lagere recidive onder de vrouwen kan zijn dat zij, veel vaker dan de mannelijke landlopers, vanuit de RWI werden overgeplaatst naar één van de rijkskrankzinnigen-inrichtingen. Enkele uitzonderingen daargelaten, verlieten zij deze instelling hooguit vanwege overplaatsing naar een andere instelling voor geesteszieken. Een andere verklaring kan zijn dat de mannen gemiddeld een kortere straf kregen. In het arrondissement van Heerenveen was vaak sprake van bedelarij in vereniging. In de enkele gevallen dat er sprake was van een verschil in opzendtermijn tussen gezamenlijk bedelende mannen en vrouwen waren het altijd de vrouwen die een langere termijn kregen.⁷⁷² Sommige rechtbanken hielden bij het bepalen van de straftermijn rekening met de grotere kans op (seizoens-)werk in het voorjaar. Mannen waren hier vaker dan vrouwen op aangewezen.⁷⁷³ Tot slot kan bij de mannen sprake geweest zijn van een actievere vervolging door politie en justitie.

De ongehuwde Antonia Hagelvlag spande de kroon als recidivist met zeventien opzendingen voor openbare dronkenschap op haar conto. Zij was in 1844 in Groningen geboren als dochter van een arbeider en een wolspinster. In het inschrijfregister stond zij afwisselend als arbeidster, werkster en publieke vrouw vermeld. Haar zeventiende opzending zou haar laatste zijn: zij overleed in het Academisch Ziekenhuis te Groningen in 1905, drieënhalve maand na haar laatste vertrek uit de RWI.⁷⁷⁴

Catherina Cramer was het vaakst opgezonden voor bedelen en zwerven. Tussen 1887 en 1905 kwam zij twaalfmaal in de RWI, met zeer korte tussenpozen. Soms was zij zelfs binnen enkele weken weer terug. Zij stond meestal vermeld als weduwe (één keer als gehuwd, en één

⁷⁶⁹ Hierbij zijn de 51 vrouwen die zowel voor bedelen of zwerven als voor openbare dronkenschap waren opgezonden dubbel geteld.

⁷⁷⁰ Marian Weevers en Catrien Bijleveld, ‘Schipbreukelingen van de maatschappij?’ *Justitiële verkenningen* 35:2 (2009) 83; Zie ook Gerben de Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime in Esserheem Veenhuizen 1895-1995* (Arnhem 1995) 43-45.

⁷⁷¹ Rik Vercammen, *Leven aan de rafelrand? Landlopers en bedelaars in Belgische Rijkswelddadigheidskoloniën 1870-1930* (Proefschrift Vrije Universiteit Brussel 2014) 149.

⁷⁷² Zie hoofdstuk 6 van dit proefschrift.

⁷⁷³ De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 32-33.

⁷⁷⁴ www.allegroningers.nl/ Overlijdensregister 1905, aktenummer 432.

keer als ongehuwd). Volgens de burgerlijke stand was zij al in 1881 gescheiden van haar zeventien jaar oudere echtgenoot Bernardus Gallee, ten tijde van hun huwelijk bootsman bij de marine. Bij haar eerste veroordeling was zij 46 jaar oud en bij de laatste 61 jaar. De strafmaat liep echter niet op naarmate zij vaker terugkwam (afwisselend voor landloperij of bedelen veroordeeld), maar fluctueerde. Bij haar laatste vonnis tot opzending kreeg zij bijvoorbeeld van de rechtbank Amsterdam één jaar en zes maanden, een voor een recidivist relatief lichte straf. Zij was al acht keer door deze rechtbank veroordeeld. Hoewel zij in de RWI meestal als werkvrouw of ‘zonder beroep’ genoteerd staat, ging zij waarschijnlijk ook regelmatig langs de deuren met kleine handelswaar. In mei 1905 vertelde zij het damescomité van het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen weer met negotie te willen lopen.⁷⁷⁵ Meestal met zeep, zo blijkt uit haar dossier uit het krankzinnigengesticht in Grave. Hier kwam zij een jaar later terecht. Uit dit dossier komt zij naar voren als een ‘zeer mager doch pienter vrouwtje’, dat gesprekken voerde met ‘een klein naakt kereltje in haar buik’. Zij wilde ‘steeds eruit en haar oude zwerversleven weder opvatten’. Na een verblijf van een jaar overleed zij, 64 jaar oud, aan een longontsteking.⁷⁷⁶

Bij sommige vrouwen waren de intervallen tussen de verschillende opzendingen heel erg kort. Cornelia Kunst kwam tussen haar 53e en 70e zevenmaal in de RWI terecht met tussenpozen van ongeveer een maand, met één uitzondering. Toen zij tijdens haar tweede verblijf eerder vrijkwam, slaagde zij erin drie maanden buiten de RWI te blijven. Zij kreeg in 1892 gratie omdat zij een betrekking als dienstbode kon krijgen in het gezin van een onderwijzer in Leiden. De RWI beoordeelde haar gedrag als ‘uitmuntend’. Cornelia was op dat moment 56 jaar oud en gescheiden van Lambertus Augustin. Het is onduidelijk wat haar relatie met de onderwijzer of zijn gezin was en hoe deze betrekking op haar pad gekomen was. Misschien was de vrouw van deze onderwijzer betrokken bij het damescomité, dat rond die tijd in contact probeerde te komen met de vrouwen uit de rijkswerkinrichting. In een artikel in *Ons Streven* in 1874, riep Elise van Calcar vrouwen op om ontslagen vrouwelijke gevangenen als dienstbode in huis op te nemen, om zo een terugval in de criminaliteit te voorkomen.⁷⁷⁷ Lang hield Cornelia het niet uit in haar nieuwe betrekking. Twee maanden later stond zij alweer voor landloperij terecht en een maand later was zij terug in de RWI. Een jaar voor haar eerste opname, in 1885, zij was toen 52 jaar oud, stond zij als vermist vermeld in het Algemeen Politieblad. Zij had ‘de echtelijke woning te ’s Gravenhage verlaten en nadien niets van zich laten horen’. Mogelijk was zij niet al te gezond. Haar signalement sprak van gebrekkige tanden en een ingevallen aangezicht. Bovendien had zij op pantoffels de woning verlaten.⁷⁷⁸ In 1887 dook Cornelia nog een keer op in het *Algemeen Politieblad*. Zij was inmiddels gescheiden van Lambertus

⁷⁷⁵ Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC, Den Bosch, toegang 204 Algemene Reclasseringsvereniging en voorgangers, 1823 - 1986, Leiden afdeling genootschap inventaris 2081 register met namen van vrouwen die na ontslag uit de rijkswerkinrichting worden begeleid door het damescomité, 101.

⁷⁷⁶ BHIC, Rijks Psychiatrische Inrichting (RPI) in Grave, 1896 – 1973, dossiers Grave, toegang 155, dossier 256.

⁷⁷⁷ Francisca de Haan en Romke van der Heide, ‘Vrouwenverenigingen, Dames-Comité’s en feministen: de zorg van vrouwen voor vrouwelijke gevangenen in de negentiende eeuw’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23 (1997) 278-311, aldaar 297.

⁷⁷⁸ Algemeen Politieblad 1885.

Augustin. De politie zocht haar vanwege een geldboete voor openbare dronkenschap.⁷⁷⁹ Interessant detail is dat haar man op de overlijdensakte van haar zoon (in 1881) als rijksveldwachter vermeld staat.⁷⁸⁰ Rijksveldwachters waren belast met de opsporing en aanhouding van landlopers en bedelaars.

Tabel 5.1 Overzicht recidive alle RWI-vrouwen tussen 1886 en 1934

Aantal keren in de RWI	Totaal	Bedelen/zwerven	Openbare dronkenschap
1	1080 ⁷⁸¹	845	235
2	489	349	140
3	272	192	80
4	163	104	59
5	87	55	32
6	55	29	26
7	32	20	12
8	21	10	11
9	12	4	8
10	8	2	6
11	6	1	5
12	4	1	3
13	2	0	2
14	2	0	2
15	2	0	2
16	1	0	1
17	1	0	1
Totaal inschrijvingen	2237	1612	625

Bron: Nationaal Archief Den Haag, Rijkswerkinrichting voor Vrouwen te Leiden, toegang 3.05.06, inventarisnummers 1 tot en met 5.

Bij openbare dronkenschap waren de intervallen tussen de verschillende opzendingen regelmatig nog korter. Sommige vrouwen hadden zelfs in de periode tussen het uitspreken van het vonnis en haar aankomst in de RWI het volgende vonnis tot opzending alweer te pakken.

5.2.2 Gemiddelde leeftijd hoog

De meeste vrouwen waren de veertig ruim gepasseerd toen zij voor de eerste keer de RWI betraden. De gemiddelde leeftijd van alle vrouwen die tussen 1886 en 1934 vastzaten voor bedelen, zwerven of voor openbare dronkenschap was bij hun eerste opzending 46 jaar, de gemiddelde leeftijd bij alle opzendingen lag op 49 jaar. Er is nauwelijks verschil in gemiddelde leeftijd tussen de eerste periode, 1886-1907 (48 jaar), en die in de latere periode, 1907-1934

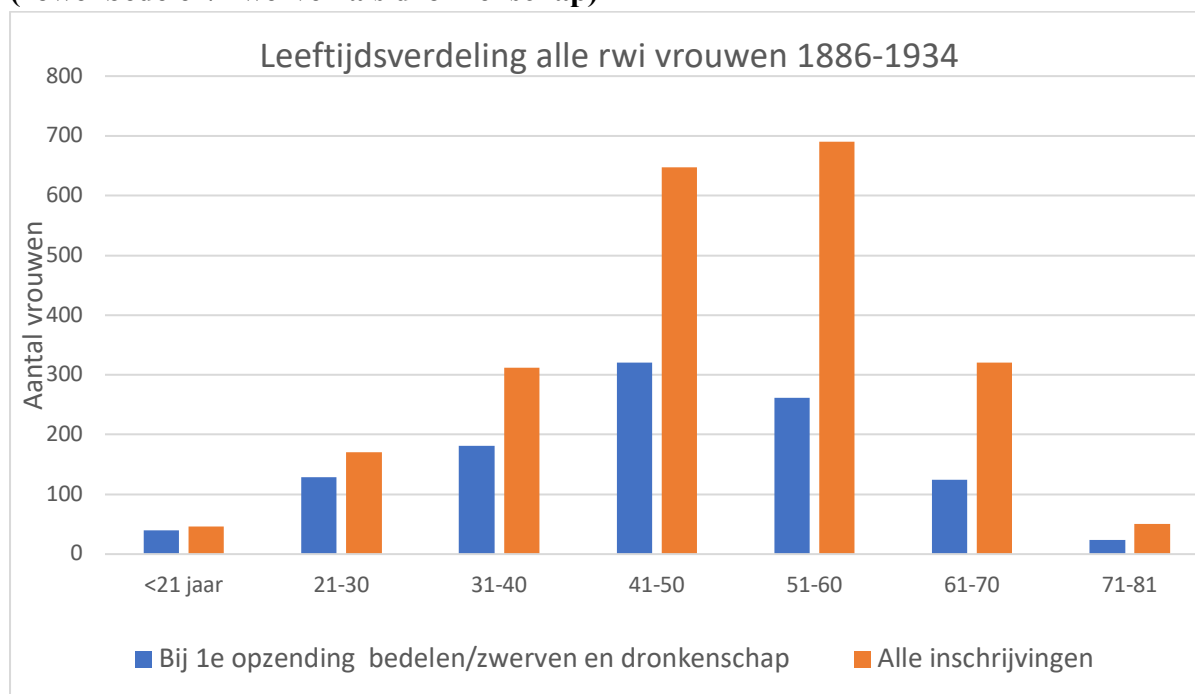
⁷⁷⁹ Algemeen Politieblad 1887.

⁷⁸⁰ Toegang 0207, inventaris 1876.04 Overlijdensregister Zutphen.

⁷⁸¹ Bij deze 1080 zijn de 51 vrouwen die zowel voor dronkenschap als voor bedelen en zwerven veroordeeld waren dubbel geteld.

(47,5 jaar), of tussen degenen die voor bedelen en zwerven (48) en degenen die voor openbare dronkenschap (49) vastzaten. De gemiddelde leeftijd was veel hoger dan de gemiddelde leeftijd van mannen in de gevangenissen, die tussen 1880 en 1910 ‘meestal in de kracht van hun leven waren’.⁷⁸² De gemiddelde leeftijd was wel vergelijkbaar met die van de mannen in de RWI. Deze lag rond de 45 jaar.⁷⁸³ Jo Turner vond in haar studie naar (kleine) criminaliteit onder vrouwen in Stafford (Engeland) in ongeveer dezelfde periode, eveneens weinig jeugdige overtreeders en veel vrouwen van middelbare leeftijd. Met een leeftijd die rond de veertig jaar lag, waren zij wat jonger dan de onderzoeksgroep in deze studie, maar ouder dan de gemiddelde populatie in de gevangenissen. De Staffordse vrouwen waren vooral veroordeeld voor kleine criminele feiten zoals openbare dronkenschap, antisociaal gedrag, vechtpartijen, en het ontduiken van regels.⁷⁸⁴

Grafiek 5.1. Verdeling leeftijden alle 1029 opgezonden vrouwen in de periode 1886-1934 (zowel bedelen/ zwerven als dronkenschap)⁷⁸⁵

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkenrichting Leiden, toegang 3.05.06, inv.nr. 1 tot en met 5.

Twee vrouwen waren zelfs respectievelijk 81 en 75 jaar toen zij de RWI voor het eerst betraden. Uit bovenstaande grafiek blijkt dat de meeste inschrijvingen betrekking hadden op vrouwen die tussen de 41 en 70 jaar oud waren (67 procent bij eerste inschrijving en 74 procent bij alle 2237 inschrijvingen). Over alle inschrijvingen bezien was de leeftijdscategorie 51-60 relatief het

⁷⁸² Herman Franke, *Twee eeuwen gevangen, Misdaad en straf in Nederland* (Utrecht 1990) 395.

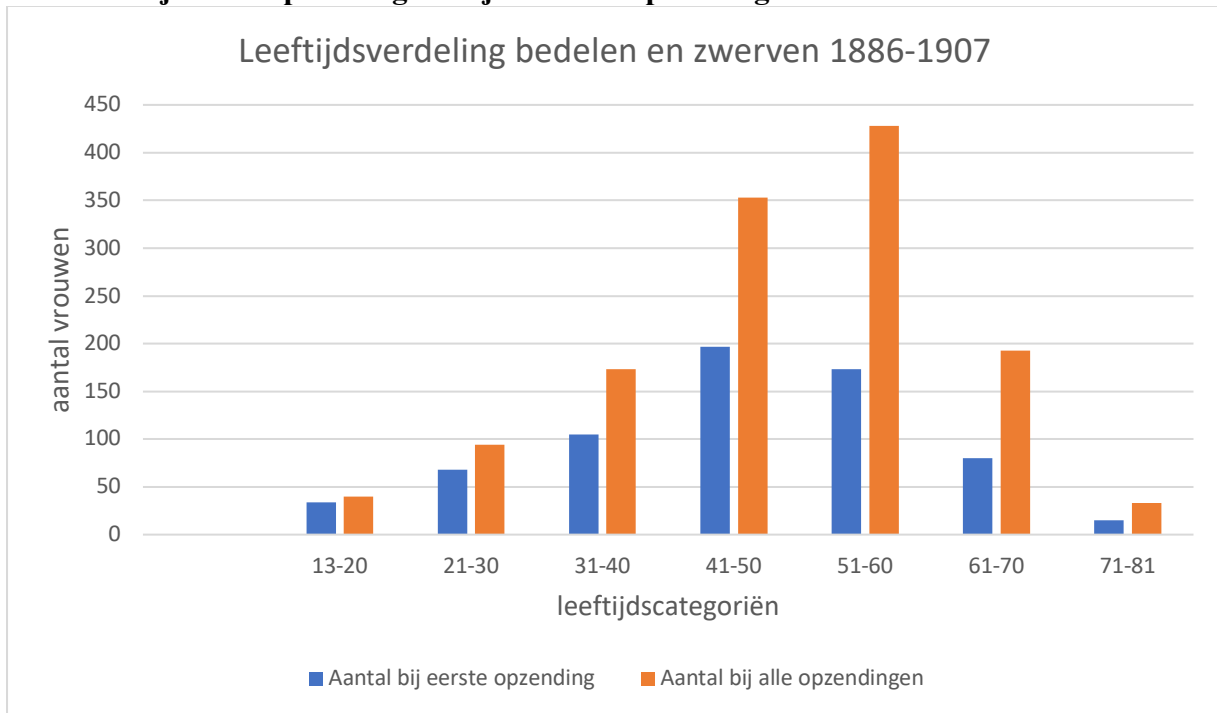
⁷⁸³ Weevers e.a., ‘Schipbreukelingen van de maatschappij’, 85; De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 31.

⁷⁸⁴ Joanne Turner. ‘Summary Justice for Women: Stafford Borough, 1880-1905.’ *Crime, Histoire & Sociétés/Crime, History & Societies* 16:2 (2012) 55-77.

⁷⁸⁵ De 51 vrouwen die zowel voor openbare dronkenschap als voor bedelen en zwerven vastzaten zijn hier dubbel-zowel bij dronken als bij bedelen/ zwerven-meegeteld. Het betreft dus 1029 (1080- 51) unieke vrouwen.

sterkst vertegenwoordigd (31 procent). De mediaan ligt steeds in de buurt van de gemiddelde leeftijd, variërend van 47 tot 49. De vrouwen in de RWI waren dus over het algemeen behoorlijk oud. De 40 vrouwen onder de 21 jaar waren allen opgezonden voor bedelen en landloperij.

Grafiek 5.2. Verdeling leeftijden 1886-1907 voor bedelen en zwerven opgezonden vrouwen bij eerste opzending en bij alle 1314 opzendingen

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting voor vrouwen, toegang 3.05.06, inv.nr. 1 en 2.

Grafiek 5.2. laat zien dat vóór 1907 bij bedelen en zwerven in 77 procent van de inschrijvingen sprake was van vrouwen boven de 40 jaar. Bij de eerste inschrijving was dit 69 procent. 127 vrouwen waren zelfs 65 jaar of ouder (tien procent) terwijl ouderen (>64 jaar) rond 1900 slechts zes procent van de bevolking uitmaakten.⁷⁸⁶ Dit maakt het onwaarschijnlijk dat bedelen of landlopen het begin van een criminele carrière markeerde, eerder het einde. Hiermee rechtvaardigden immers veel overheden in West-Europa de zware bestraffing van relatief onschuldige vergrijpen zoals bedelen en zwerven.⁷⁸⁷

Het merendeel van de RWI-vrouwen die tussen 1886 en 1907 werden ingeschreven, was geboren tussen 1840 en 1860. Rond 1850 lag de levensverwachting van een meisje bij haar geboorte op 40,4 jaar.⁷⁸⁸ Deze lage levensverwachting was voor een groot deel te danken aan

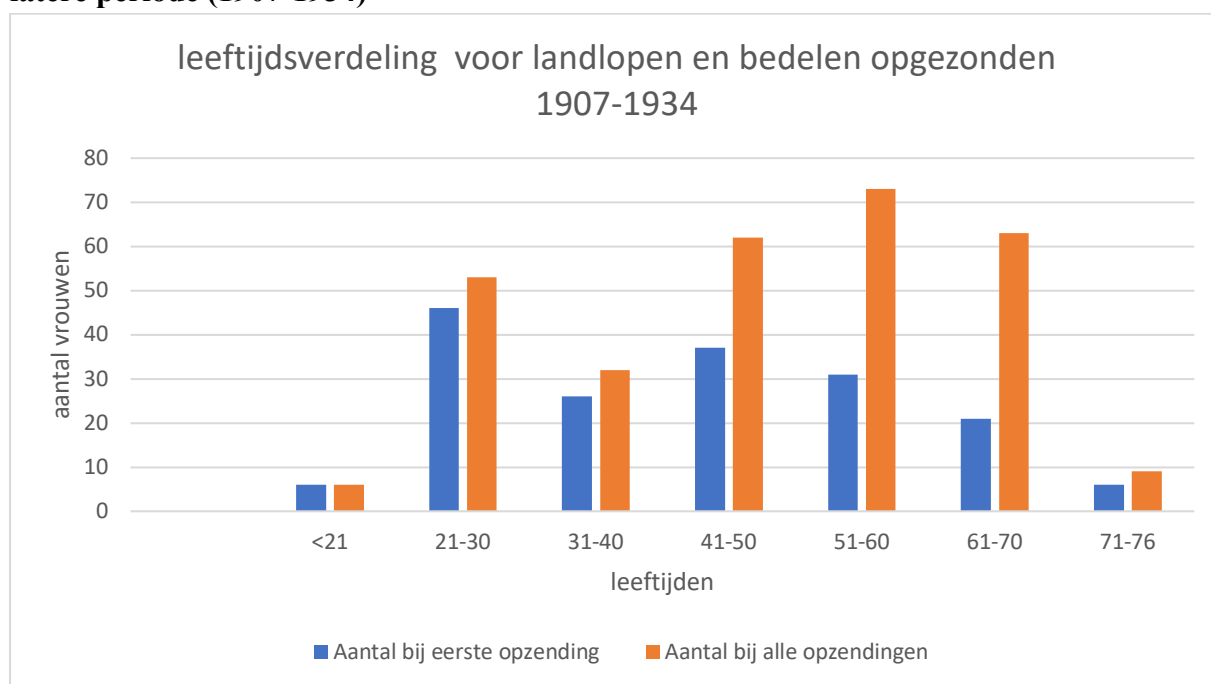
⁷⁸⁶ Theo Engelen, 'Vergrijzing in Nederland 1899-2000. De historische wortels van een modern probleem' in: Onno Boonstra, K. Doorn, M.P.M. van Horik, J.G.S.J. van Maarseveen, J. Oudhof e.a. eds., *Twee eeuwen Nederland geteld, Onderzoek met de digitale volks beroeps- en woningtellingen 1795-2001* (Den Haag 2007) 51-72, aldaar 54-55.

⁷⁸⁷ Beate Althammer, 'Transnational expert discourse on vagrancy around 1900' in: Beate Althammer, Andreas Gestrich en Jens Grundler eds., *The welfare state and the deviant poor in Europe, 1870-1933*, 103-125, aldaar 108-109.

⁷⁸⁸ Frans van Poppel, *De familie doorsnee tegen het licht. Anderhalve eeuw veranderingen in de Nederlandse familiestructuur*. Inaugurele rede uitgesproken door Frans van Poppel (Utrecht/ NIDI, maart 2012).

de hoge zuigelingen- en kindersterfte in die tijd. Tussen 1850 en 1880 overleed 20 procent van de geboren vóór het eerste levensjaar. Vijftig jaar later was de levensverwachting gestegen naar 50 jaar.⁷⁸⁹ In 1900 is de zuigelingen- en kindersterfte gedaald naar vijftien procent, in 1910 naar tien procent en in de dertiger jaren naar vijf procent.⁷⁹⁰ Als een baby eenmaal het eerste levensjaar had overleefd, was de levensverwachting aanzienlijk beter. De kans op overlijden bleef echter ook daarna hoog. Van alle in de periode 1850-1859 geboren vrouwen bereikte slechts 65 procent het begin van de reproductieve levensfase en 45 procent het einde van deze fase.⁷⁹¹ Een zwervend bestaan en onmatig alcoholgebruik kon in veel gevallen de conditie van de RWI-vrouwen verslechterd hebben. Economische voorspoed, de uitbreiding van sociale voorzieningen en wetgeving en de verbetering van de hygiëne haalden begin twintigste eeuw de scherpste kanten van het bestaan van de armen weg.⁷⁹² Aanvankelijk profiteerden vooral de beter geschoolde arbeiders van de economische groei. Later konden echter ook de ongeschoolde arbeiders hierin delen. De vraag is of dit terug te zien is in grafiek 5.3 met de leeftijdsverdeling na 1907.

Grafiek 5.3. Verdeling leeftijden opgezonden voor bedelen en zwerven gedurende de latere periode (1907-1934)

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting voor vrouwen, toegang 3.05.06, inv.nr. 3.

Vergeleken met de periode voor medio 1907 is min of meer hetzelfde patroon te zien. Het aantal meisjes onder de 21 was in absolute zin flink gedaald van 34 naar zes, maar procentueel slechts één procent omdat het totale aantal opzendingen in deze periode veel lager lag. Wel waren er verhoudingsgewijs meer vrouwen in de leeftijdscategorie 21-30 (achttien procent versus zeven

⁷⁸⁹ Theo Engelen, *Vergrijzing in Nederland*, 54-55.

⁷⁹⁰ Frans van Poppel, *Demografische ontwikkelingen in Nederland, 1850-1950* (Voorburg 1981) 7.

⁷⁹¹ Ibidem.

⁷⁹² Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 264-265.

procent) opgenomen. Ook het percentage vrouwen tussen de 61 en 71 was gestegen van vijftien naar 21 procent. Dit kan samenhangen met een licht gestegen levensverwachting in die periode. Al met al geeft de verdeling van de leeftijden op hoofdlijnen nog steeds hetzelfde beeld te zien. Het grootste verschil was dat er minder vrouwen in de RWI belandden. Veel van de opgezonden vrouwen waren relatief oud: 69 procent was ouder dan 40 (68 procent bij eerste opzending) en 48 procent was ouder dan 50 jaar (69 procent bij eerste opzending). En ook hier was de recidive het hoogst bij de vrouwen boven de 51 jaar.

De zes vrouwen jonger dan 21 jaar waren allen veroordeeld voor landlopen. De jongste twee, beiden achttien jaar oud, overleden vrij snel nadat zij de RWI hadden verlaten. Klaassien Lameijer binnen twee jaar in Medemblik, waarheen zij het jaar daarvoor was overgeplaatst. Alida Pellegrom overleed zelfs binnen vier maanden na haar vrijlating. De negentienjarige fabrieksarbeidster Hendrika van Drunen was twee jaar eerder met haar 20-jarige zus Martine betrupt op landloperij. In tegenstelling tot haar zus die rechtstreeks in de RWI belandde, veroordeelde de rechter Hendrika tot zes maanden tuchtstraf: zij was nog geen 18 jaar oud.⁷⁹³ De ongehuwde Berendina Speet kwam, 20 jaar oud, op 30 september 1924 in de RWI terecht. Zij moet toen ongeveer vijf maanden zwanger geweest zijn. Vier maanden na haar aankomst in de RWI beviel zij. Na afloop van haar straftijd in mei 1925 werd zij, aldus een aantekening in het register, met haar kind opgenomen in het Moederhuis van het Leger des Heils in Amsterdam. Ook de 20-jarige Marie Wesselink raakte al jong ongehuwd zwanger. Een jaar voordat zij in de RWI terechtkwam was zij bevallen van zoon Jurjen.⁷⁹⁴ De 19-jarige Wilhelmina Koper zwierf rond in de loopgraven ten oosten van de Waalsdorper vlakte en leefde van wat de daar gelegerde soldaten haar toestopten.⁷⁹⁵

Uit bovenstaande blijkt dat de jongste meisjes die na 1907 werden ingeschreven zich in een problematische positie bevonden. Twee van hen waren vermoedelijk ernstig ziek, gezien hun snelle overlijden. Eén had al een strafblad, twee waren op jonge leeftijd ongehuwd zwanger geraakt en één van hen moest zich behelpen met wat zij van soldaten toegestopt kreeg. Geen van de overlevende vier meisjes keerde terug in de RWI.

Van de oudste vrouwen na 1907 recidiveerde de rooms-katholieke Akke Andringa, geboren en opgegroeid in het overwegend protestantse Noorden, het vaakst. In 1889 betrad zij voor het eerst de werkinrichting, veroordeeld voor bedelen in vereniging. Zij was 42 jaar oud en inmiddels zes jaar gescheiden van de twaalf jaar oudere schipper Jan Lok.⁷⁹⁶ Na 30 jaar en acht opzendingen (door verschillende rechtbanken, verspreid over het land), verliet zij op 71-jarige leeftijd de rijkswerkinrichting voor de laatste maal. Na afloop van haar termijn in 1919 was zij dertien dagen langer in de RWI gebleven totdat zij in het R.K. Wees- en Oudeliedenhuis

⁷⁹³ BHIC, toegangsnummer 24 Rechtbank in 's-Hertogenbosch, 1838 - 1930, inventaris 618, rolnummer 89.

⁷⁹⁴ Overlijdensregister 1951, in Duitsland en Polen overleden Groningers, archiefnummer 2110, inventarisnummer 1418-1420, aktenummer 431 (deze akte meldt het overlijden van haar op 19 mei 1924 geboren zoon Jurjen. Dit was een jaar voordat zij in de RWI terechtkwam).

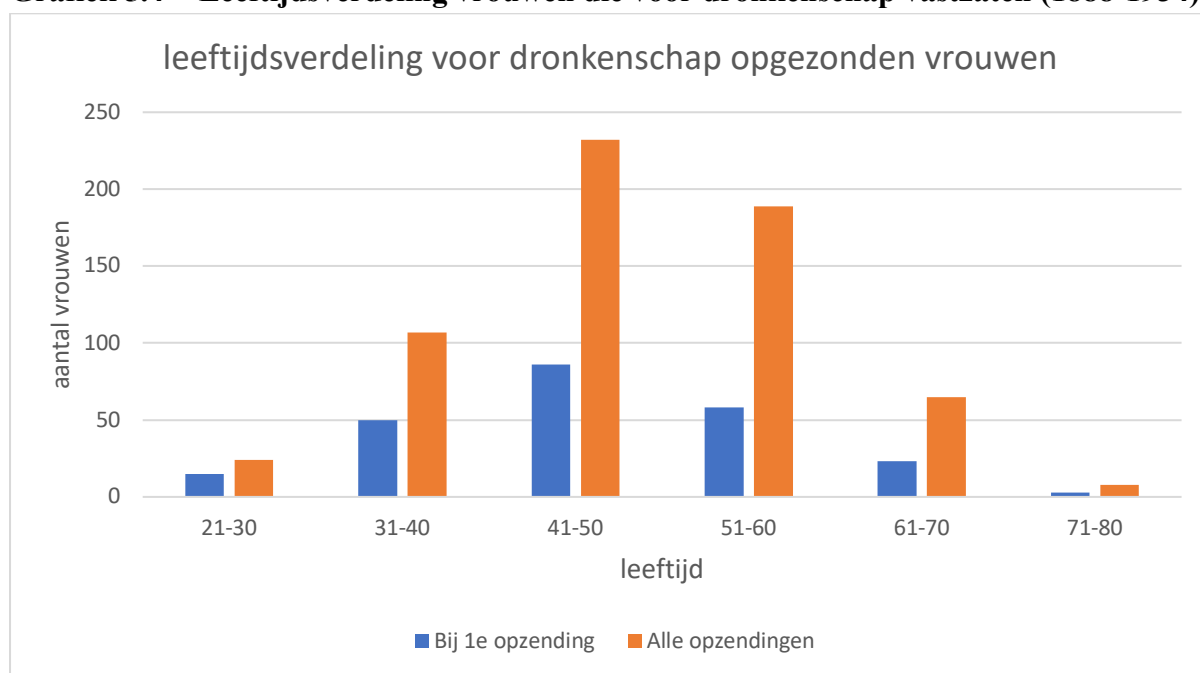
⁷⁹⁵ Nationaal Archief, Den Haag, Arrondissementsrechtbank te 's-Gravenhage, nummer toegang 3.03.15.01, inventaris 546.

⁷⁹⁶ Collectie Overijssel, Archief 0123 Registratienummer 11808, aktenummer 23 (Registratiedatum 27-08-1883, Akteplaats Steenwijkerwold).

in Leiden terecht.⁷⁹⁷ Zij woonde daar niet lang: negen maanden later overleed zij in Den Haag.⁷⁹⁸ Misschien hield zij zich niet aan de huisregels of wilde zij zelf weg.

Afkomstig uit een klein dorp, Irnsum, in Friesland, kwam Akke op enig moment als dienstbode in Amsterdam terecht. Zes jaar voor haar huwelijk in 1867, zij was toen 20 jaar, was zij voor diefstal veroordeeld.⁷⁹⁹ Het lijkt erop dat deze echtverbinding kinderloos bleef. Tussen 1883 en 1893 dook zij verschillende keren op in het politieblad als ‘verlaten huisvrouw van Jan Lok’. Soms vermeldde het Algemeen Politieblad haar als koopvrouw, maar ook een paar keer als publieke vrouw en als ‘reizende op kermissen’. Uit deze politieberichten blijkt dat zij heel mobiel was, rondzwervend van de ene naar de andere plaats. Soms werd zij gezocht voor een boete, ‘subsidiar enkele dagen hechtenis’, voor een niet nader genoemde overtreding van een politieverordening of openbare dronkenschap. Andere keren zocht de politie haar omdat zij haar ‘boekje’ (waarin artsen hun bevindingen bij de controles op geslachtsziekten noteerden) niet bij zich had.⁸⁰⁰ Als een publieke vrouw verzuimde zich te laten controleren of haar boekje niet bij zich droeg, liep zij het risico op een boete of hechtenisstraf. Het belangrijkste motief voor deze regeling was het voorkomen van besmetting van klanten met geslachtsziekten. Het zorgde er echter vooral voor dat veel prostituees uit het legale circuit verdwenen en in de clandestiene prostitutie terechtkwamen.⁸⁰¹

Grafiek 5.4 Leeftijdsverdeling vrouwen die voor dronkenschap vastzaten (1888-1934)

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting voor vrouwen, toegang 3.05.06, inv.nr. 4 en 5.

De gemiddelde leeftijd bij aankomst in de RWI van alle voor dronkenschap opgezonden vrouwen was met 48,5 jaar ongeveer gelijk aan die van de opgezonden voor bedelen en

⁷⁹⁷ NL-HaNA, Rijkswerkinrichting Leiden, 3.5.06, inv. nr 3.

⁷⁹⁸ Haags gemeentearchief 0335-01, Registratienummer 1506, aktenummer 4415.

⁷⁹⁹ Algemeen Politieblad 1867.

⁸⁰⁰ Algemeen Politieblad 1888.

⁸⁰¹ Annemarie de Wildt, 'Het rode licht van de prostitutie', *Groniek* 192 (2011) 181- 195, aldaar 187.

zwerven in die periode. De gemiddelde leeftijd bij eerste opzending was 47 jaar. Anders dan bij bedelen en zwerven het geval was, waren er geen vrouwen jonger dan 21 jaar voor openbare dronkenschap opgezonden.

De oudste vrouw, Anna Maria Barbara Ingeneger, weduwe van Jacobus Hermans, dagloner, was 78 jaar oud toen zij in 1892 voor het eerst zes maanden in de RWI terecht kwam.⁸⁰² Een paar maanden na haar vrijlating was zij alweer terug, ditmaal met een vonnis van een jaar. Een week voor haar ontslag vroeg zij hulp aan het Leidse damescomité, dat contact zocht met haar zoon met wie zij ‘in onmin leefde’. De niet nader genoemde zoon beloofde voor zijn moeder te zorgen en om in haar levensonderhoud te kunnen voorzien kreeg ‘vrouw Ingeneger’ van het comité een mandje negotie. Het zou niet lang nodig zijn: twee maanden na haar vertrek uit de RWI overleed zij.⁸⁰³ Haar zoon had blijkbaar meer geluk in zijn leven gehad dan zijn moeder en zijn zus. Anna’s dochter, Josephine Hermans verbleef in 1891, 1893 en 1895 ook in de RWI en overleed zes maanden nadat ze voor de derde keer de RWI verliet.⁸⁰⁴ Zij kwam vrij snel na het overlijden van haar echtgenoot, die haar achterliet met drie kleine kinderen van één, vier en zes jaar oud, voor het eerst in de RWI. Josephine had toen al haar eerste kind, een maand na haar huwelijk geboren, verloren en een tweede tijdens de bevalling.⁸⁰⁵

De meerderheid was, evenals de vrouwen die vastzaten voor bedelen en zwerven, tussen de 41 en 61 jaar oud. De verdeling binnen deze categorieën verschilde wel. De meeste veroordeelden voor dronkenschap vielen in de leeftijdscategorie 41-50 jaar, terwijl de bedelaars en zwervers overwegend tussen de 51 en 60 jaar oud waren. De gemiddelde leeftijd vóór 1907 onder deze groep lag met 46 jaar (bij eerste opzending) en 47,5 (bij alle opzendingen) iets lager dan na 1907. In deze periode steeg deze naar respectievelijk 48,5 en 50 jaar. Een volgende vraag is hoe de recidive er per leeftijdscategorie uit ziet.

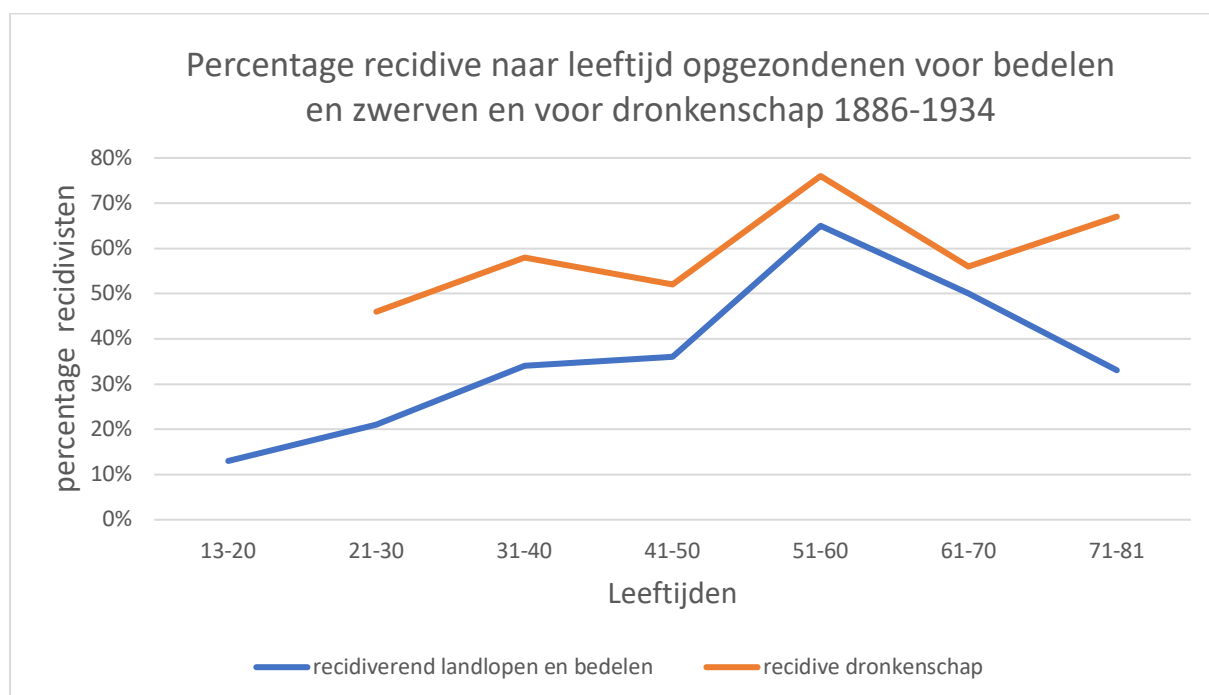
⁸⁰² Historisch Centrum Limburg, Burgerlijke Stand (BS) Maastricht, 1796-1942, archiefnummer 12.059, registratienummer 176, Aktenummer 121, Registratiedatum 04-11-1847.

⁸⁰³ BHIC, toegang 2081, 204, nummer 74.

⁸⁰⁴ Archief BS Maastricht archiefnummer 12.059, registratienummer 285, akte 892, registratiedatum 14-12-1895.

⁸⁰⁵ Archief BS Maastricht archiefnummer 12.059, registratienummer 282, akte 602, registratiedatum 11-11-1889; ibidem: registratienummer 278, akte 27, registratiedatum 15-1-1881 en akte 95, registratiedatum 15-2-1882.

Grafiek 5.5 Recidive per leeftijdsgroep onder de vrouwen die voor bedelen en zwerven en degenen die voor dronkenschap opgezonden waren 1886-1934

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting voor vrouwen, toegang 3.05.06, inv.nr. 1 tot en met 5.

Uit grafiek 5.5. blijkt dat het percentage recidivisten onder de 845 vrouwelijke landlopers en bedelaars opliep naarmate zij ouder werden en een piek bereikte in de leeftijdscategorie 51-60. Dit betekent dat hoe jonger de vrouwen bij hun eerste opzending waren hoe kleiner de kans op recidive was. Vanaf 61 jaar loopt de recidive iets terug, hoewel nog steeds hoog in de categorie 61-70. De verklaring voor deze dalende lijn is waarschijnlijk dat boven deze leeftijd de kans op overlijden groter was. Het percentage recidivisten onder de vrouwen die waren opgezonden voor dronkenschap vertoont een iets grilliger patroon, maar laat eveneens een piek zien in de leeftijdsgroep 51-61. Boven de 61 vertoont de recidive voor dronkenschap nog een opleving. Het betrof hier echter slechts drie vrouwen waarvan er twee recidiveerden.

5.2.3 Merendeel geboren in een (grotere) stad

Van de 1080 vrouwen die tussen 1886 en 1934 in een rijkswerkinrichting terechtkwamen was 58 procent geboren in een grotere stad, waarvan 18 procent in één van de vier grote steden.⁸⁰⁶ Na het midden van de negentiende eeuw waren vooral Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht, Groningen, Haarlem, Arnhem en Nijmegen heel sterk gegroeid.⁸⁰⁷ Daarom zijn deze steden in onderstaand schema apart vermeld. De meeste vrouwen kwamen uit Amsterdam. Waarom er voor 1907 zoveel RWI-vrouwen Groningen als geboorteplaats hadden, is niet duidelijk. Groningen groeide sterk in de tweede helft van de negentiende eeuw (vooral tussen

⁸⁰⁶ Van de 51 vrouwen, die zowel voor bedelen en zwerven als voor openbare dronkenschap vastzaten waren 15 (29 procent) geboren in één van de vier grote steden, waarvan zes in Amsterdam. 21 waren geboren in een plaats met meer dan 5000 inwoners en 14 kwamen uit een dorp of plattelandstad met minder dan 5000 en één vrouw was geboren in Duitsland.

⁸⁰⁷ Deze indeling is gebaseerd op Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 41-45.

1870 en 1900), maar dat gold ook voor Haarlem, Arnhem en Nijmegen (naast de grote steden).⁸⁰⁸ Evenmin kende de provincie Groningen rond 1850 significant meer bedeeden.⁸⁰⁹ Tot slot was ook geen sprake van een hoger sterftepercentage in de provincie Groningen: dit was lager dan in Noord-Holland, Drenthe en Friesland en vergelijkbaar met dat in Utrecht, Zuid-Holland en Zeeland.⁸¹⁰

In onderstaande tabel is een onderscheid gemaakt tussen steden (gemeenten) met meer dan 5000 inwoners en gemeenten (plattelandsgemeenten of dorpen met minder dan 5000 inwoners).⁸¹¹

Tabel 5.2 Geboorteplaats RWI-vrouwen 1886-1934

Geboren	Bedelen/ zwerven voor medio 1907	Bedelen/ zwerven na medio 1907	Dronkenschap voor medio 1907	Dronkenschap na medio 1907	Totaal
Amsterdam	57	13	9	9	88
Rotterdam	34	6	4	3	47
Den Haag	24	7	1	1	33
Utrecht	18	7	7	0	32
Groningen	45	0	6	6	57
Haarlem	8	2	2		12
Arnhem	7	6	4	7	24
Nijmegen	4	2	6	3	15
Overig stad	213	44	56	19	332
gemeente < 5000	252	76	47	33	408
Buitenland	5	10	9	2	26
Kolonie	4	0	0	0	4
Onbekend	1	0	1	0	2
Totaal	672	173	152	83	1080

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkenrichting voor vrouwen, toegang 3.05.06, inv.nr. 1 t/m 5.

Een meerderheid van de vrouwen (58%) was geboren in een stad. 26 vrouwen waren afkomstig uit het buitenland. De meesten (22) kwamen uit Duitsland, één kwam uit Engeland, één uit Polen en twee waren in België geboren. Eind negentiende eeuw en vooral begin twintigste eeuw kwamen veel Duitse vrouwen naar Nederland om te voorzien in de grote behoefte aan dienstbodes. De lange werktijden en het gebrek aan zelfstandigheid maakten dat het beroep van dienstmeid het in toenemende mate moest afleggen tegen nieuwe en aantrekkelijker beroepen voor meisjes, zoals fabrieksarbeid of winkelbediende. De slechte economische omstandigheden

⁸⁰⁸ Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 41-42.

⁸⁰⁹ Harry Lintsen, Frank Veraart, Jan Pieter Smits en John Grin, *De kwetsbare welvaart van Nederland 1850-2050. Naar een circulaire economie* (Amsterdam 2018) 51.

⁸¹⁰ R. de Windt, 'Bedelarij en de bedelaarsgestichten van de Maatschappij van Weldadigheid', in: R. Berends, e.a., *Arbeid ter disciplineren en bestraffing*, 55-77, aldaar 74.

⁸¹¹ Hiervoor heb ik de definitie en de tabel van Auke van der Woud in *Koninkrijk vol sloppen* gebruikt, respectievelijk bladzijde 24 en 42-45 met de kanttekening (zie bladzijde 45) dat de cijfers niet de stad, maar de gemeente betreffen.

in Duitsland dreven veel Duitse meisjes en vrouwen in de armen van Nederlandse huisvrouwen. Deze maakten maar al te graag gebruik van de om hun bedrevenheid bekendstaande Duitse meisjes.⁸¹² Een deel van deze meisjes trouwde met een Nederlandse man en bleef in Nederland.⁸¹³

Slechts zes van de uit Duitsland afkomstige vrouwen hadden een beroep opgegeven: vijf stonden vermeld als koopvrouw en één als werkster. Dit zegt uiteraard niets over de reden dat zij naar Nederland waren gekomen of over hoe zij oorspronkelijk in hun onderhoud hadden voorzien. De meeste vrouwen waren met een Nederlandse man getrouwd (geweest), waarvan tien inmiddels weduwe waren. Zeven vrouwen waren gehuwd, van één van hen verbleef de echtgenoot in een instelling. Eveneens zeven vrouwen waren ongehuwd waarvan één overleed in de RWI. Twee (gehuwde) buitenlandse vrouwen werden gedurende hun verblijf in de RWI overgeplaatst naar een rijkskrankzinnigeninrichting. Van de overgebleven zes ongehuwde vrouwen kwam er slechts één terug in de RWI. Wellicht was een aantal van hen op een gegeven moment de grens over gezet. Op basis van de Vreemdelingenwet van 1849 konden buitenlanders teruggestuurd worden als zij over onvoldoende bestaansmiddelen beschikten.⁸¹⁴ Van één vrouw (uit Polen) was de burgerlijke staat niet genoteerd.

Eén van de ongehuwde vrouwen was de uit Duitsland afkomstige 23-jarige Maria Ida Knarren. Zij kwam in mei 1915 samen met haar drie maanden oude dochter in de RWI, veroordeeld tot één jaar opzending voor bedelarij. Maria Ida was ongehuwd, maar leefde volgens het RWI-register samen met Stefan Nelis. Waarschijnlijk was hij ook degene die haar dochter na zes maanden ophaalde uit de RWI.⁸¹⁵ Maria Ida had al verschillende kinderen gekregen die afwisselend haar achternaam of die van de vader (Nelis) kregen.⁸¹⁶ Dertien jaar later, in 1928, trouwde zij alsnog met Stefan.⁸¹⁷ Misschien waren zij niet eerder getrouwd vanwege de eisen en ingewikkelde procedures die aan een huwelijk met een migrant verbonden waren of waren er financiële obstakels.⁸¹⁸ Op de trouwakte stond Stefan als stoelenmatter vermeld. Hij was toen al 67 jaar, 24 jaar ouder dan Maria Ida. Aan het huwelijk kwam na vijf

⁸¹² Leo Lucassen, 'De Breestraat als kosmopolitisch centrum: Italianen, Chinezen, Duitse dienstbodes en Joodse vluchtelingen in Leiden, 1872-1950' in: Jaap Moes en Ed van der Vlist eds., *In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden, 1200-2000* (Leiden 1996) 87-111, aldaar 102-109; Barbara Henkes, *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Amsterdam 1995) 39.

⁸¹³ Ronald Rommes en Marlou Schrover, *Grensverleggers, gids voor historisch onderzoek naar migranten in de provincie Utrecht* (2001), 17.

⁸¹⁴ Marlou Schrover, *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2002) 330-331.

⁸¹⁵ Zie de aantekening in het register, Nationaal Archief Den Haag, Rijkswerkinrichting voor Vrouwen te Leiden (tot 1889 Veenhuizen), nummer toegang 3.05.06, inventarisnummer 3.

⁸¹⁶ Zie www.wiewaswie.nl, diverse geboorte en sterfaktes van deze kinderen, geboren of overleden in diverse gemeenten in Limburg.

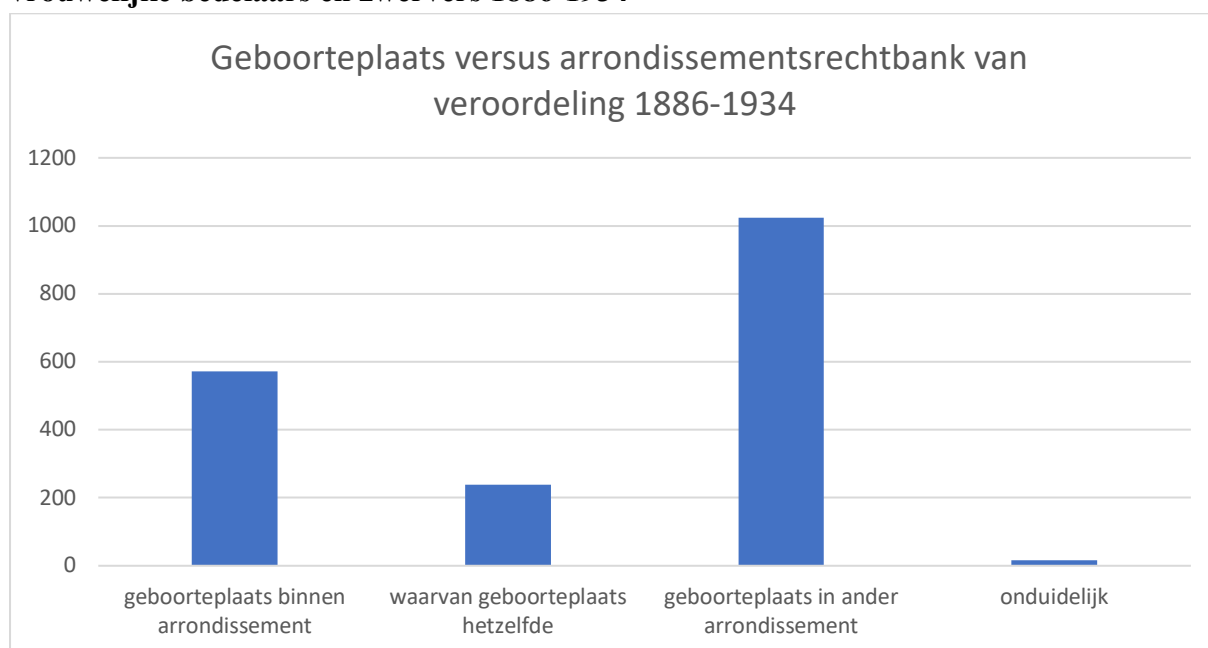
⁸¹⁷ Historisch Centrum Limburg, archief 12.127, registratienummer 32, aktenummer 5, registratiedatum 16-12-1928.

⁸¹⁸ Reto Schumacher, Grazyna Ryczkowska, and Olivier Perroux. 'Unwed mothers in the city. Illegitimate fertility in 19th-century Geneva', *The History of the Family* 12:3 (2007): 189-202, aldaar 194; Sophie Vries and Paul Puschmann, 'Conceived in sin. Out-of-wedlock fertility and bridal pregnancies in the Antwerp district, Belgium, c. 1820-1920', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* (TSEG) 20:2 (2023) 33-64, aldaar 38.

maanden een einde door het overlijden van Stefan. Mogelijk was Stefan al ernstig ziek en was de reden voor het huwelijk dat Maria Ida de Nederlandse nationaliteit kon krijgen.⁸¹⁹

De vrouwelijke landlopers en bedelaars waren zeer mobiel. Grafiek 5.6 toont hoeveel vrouwen geboren waren in het arrondissement van veroordeling en hoeveel in een ander arrondissement. Slechts in 35 procent (572) van alle 1612 veroordelingen lag de geboorteplaats binnen het arrondissement van de rechtbank die hen tot opzending veroordeeld had. Hiervan was in 238 gevallen (15 procent) de geboorteplaats identiek aan de rechtbank die het vonnis had gevelde. In 1023 van alle veroordelingen (63 procent) lag de geboorteplaats in een ander arrondissement en in zeventien gevallen was de rechtbank niet vermeld of is de geboorteplaats niet gevonden.

Grafiek 5.6. Geboorteplaats versus arrondissement van veroordeling tot opzending vrouwelijke bedelaars en zwervers 1886-1934

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting voor vrouwen, toegang 3.05.06, inv.nr. 1 t/m 3.

Woonplaatsen

Het RWI-register vermeldt voor 914 ingeschrevenen een woonplaats (41% van alle in de onderzoeksperiode opgezonden vrouwen). Hieruit blijkt dat de meerderheid in een stad was gebleven of (later) neergestreken. Behalve dat er meer werkgelegenheid was, waren steden vaak ook aantrekkelijker voor mensen met afwijkend gedrag.⁸²⁰ Amsterdam blijkt wederom de meest populaire stad. De vrouwen die voor dronkenschap waren opgezonden woonden vooral in Rotterdam. Bij hen stond, zoals te verwachten, veel vaker een woonplaats genoteerd dan bij de vrouwen die voor bedelen en zwerven in de RWI zaten: in 75 procent van de 625 inschrijvingen versus 28 procent van de 1612 inschrijvingen voor landlopen en bedelen.

⁸¹⁹ Schrover, *Een kolonie van Duitsers*, 27.

⁸²⁰ Leo Lucassen en Wim Willems, 'Waarom mensen in een stad willen wonen. Een terugblik' in: idem eds., *Waarom mensen in de stad willen wonen: 1200-2010*. (Amsterdam 2009) 259-270, aldaar 269.

Vóór 1907 was slechts in 23 procent (296) van de 1314 inschrijvingen van vrouwelijke bedelaars en zwervers een (laatste) woonplaats genoteerd. In de periode 1907-1934 was voor deze groep aanzienlijk vaker een woonplaats ingevuld, namelijk bij 149 van de 298 (50%) inschrijvingen. Dit was vermoedelijk het resultaat van de gestegen welvaart, de uitbreiding van sociale wetgeving en voorzieningen en verbeterde huisvesting in deze periode.

Tabel 5.3 Woonplaatsen vermeld in RWI-register 1886-1934

Woonplaats	Aantal	Bedelen en zwerven	Dronkenschap
Amsterdam	131	61	70
Rotterdam	128	49	79
Den Haag	43	30	13
Utrecht	52	26	26
Groningen	77	22	55
Haarlem	13	4	9
Arnhem	28	10	18
Nijmegen	15	0	15
Overig stad	249	128	121
Overig <5000	178	117	61
Geen woonplaats vermeld/ zwerwend/ RWI als woonplaats vermeld	1323	1165	158
Totaal	2237	1612	625

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting voor vrouwen, toegang 3.05.06, inv.nr. 1 t/m 5 (tot en met 1934).

5.2.4 Onvolledige gezinnen, alleenstaanden en ongehuwde moeders

Uit het RWI-register blijkt dat 41 verpleegden (34 vrouwelijke bedelaars en zwervers en zeven vrouwen die voor dronkenschap vastzaten) buitenechtelijk geboren waren. Met bijna vier procent was dit anderhalf tot twee keer zo hoog als het totale percentage buitenechtelijke geboortes in Nederland. Dit schommelde in de eerste helft van de negentiende eeuw rond de twee procent met een piek van tweeënhalf procent in de periode 1820-1830.⁸²¹ Het aantal buitenechtelijk geboren onder de RWI-vrouwen was (en bleef) echter nog steeds relatief laag, vergeleken met veel andere landen in die tijd, zoals verderop blijkt. Andere bronnen (vooral de dossiers van de vrouwen die in één van de krankzinnigeninrichtingen terechtkwamen) laten

⁸²¹ Nynke van den Boomen & Paul Puschmann, 'Born out of wedlock at the river Waal. Illegitimacy in the city of Nijmegen, the Netherlands, 1811-1850' in: Paul Puschmann & Tim Riswick eds., *Building bridges. Scholars, history and historical demography. A Festschrift in honor of Professor Theo Engelen* (Nijmegen 2018) 543-573, aldaar 546.

zien dat veel vrouwen tijdens hun jeugd met verlies van één of beide ouders, broers en zussen en met verwaarlozing of mishandeling door ouders of echtgenoten/partners te maken gehad hadden.

Als we kijken naar de burgerlijke staat van de opgezonden vrouwen, blijkt dat in slechts 578 (26 procent) van alle 2237 inschrijvingen sprake was van een getrouwde vrouw, in 556 (25 procent) van een weduwe, in 158 (zeven procent) van een gescheiden of verlaten vrouw en in 942 (42 procent) van een ongehuwde vrouw. Dit is een opmerkelijk hoog percentage ongehuwden. Trouwen was de norm in die tijd. Het percentage gehuwde vrouwen met een geboortjaar tussen 1810-1904 steeg in die periode landelijk van 82 procent naar 88,3 procent. In steden en in het westen en noorden van Nederland lag het percentage huwelijken hoger dan op het platteland en in Oost- en Zuid-Nederland.⁸²²

Tabel 5.4 Burgerlijke staat RWI-vrouwen 1886-1934

Burgerlijke status	Bedelen en landlopen 1886-1907	Bedelen en landlopen na 1907	Openbare dronkenschap 1886-1934	Totaal
Ongehuwd	607	132	202	941
Weduwe	356	73	127	556
Gehuwd	288	58	232	578
Verlaten/ gescheiden	62	32	64	158
Onduidelijk	1	3	-	4
Totaal inschrijvingen	1314	298	625	2237

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting voor vrouwen, toegang 3.05.06, inv.nr.1-5 (t/m 1934).

De gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk in de tweede helft van de negentiende eeuw was afhankelijk van sociale klasse, sekse, de bevolkingsopbouw en regio. Over het algemeen daalde de huwelijksleeftijd na 1870, volgend op een stijging vanaf het begin van de negentiende eeuw. Dit gold zowel voor mannen als voor vrouwen. Bij losse arbeiders lag de gemiddelde huwelijksleeftijd rond de 27-28 jaar. De vrouwen die met hen trouwden waren een jaar jonger: 26-27 jaar.⁸²³

Van alle 941 inschrijvingen (n= 2237, want de huwelijks staat kon per inschrijving wisselen) die betrekking hadden op een ongehuwde vrouw, waren 803 vrouwen 28 jaar en ouder (85 %), 60 procent (563) was zelfs ouder dan 40 jaar. Veel vrouwen waren dus ongehuwd geruime tijd nadat zij de gemiddelde huwelijksleeftijd hadden bereikt. Het percentage vrouwen in heel Nederland, geboren tussen 1800 en 1885, dat ooit een huwelijk was aangegaan, lag rond

⁸²² Frans van Poppel, *Stad en platteland in demografisch perspectief: de Nederlandse situatie in de periode 1850-1960*, Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut (Voorburg 1984) respectievelijk 70 en 23.

⁸²³ Van Poppel, *Trouwen in Nederland*, 184-207.

85-86 procent.⁸²⁴ In vier gevallen was de huwelijks staat niet ingevuld of onleesbaar. Dat een RWI-vrouw gehuwd was, wilde niet altijd zeggen dat zij iemand had om op terug te vallen, zoals verderop in dit proefschrift blijkt. Er zijn geen grote verschillen te zien in de verhouding gehuwden versus alleenstaanden tussen de verschillende periodes. Het percentage gehuwden bij de landlopers en bedelaars varieerde van 21 procent gehuwden tussen 1886 en 1892, tot 23 procent tussen 1892 en 1907 en uiteindelijk 19 procent tussen 1907-1934.

Het aantal gescheiden of verlaten vrouwen lag naar verhouding hoger na 1907, namelijk elf versus vijf procent voor 1907. Dit correspondeert met de algehele stijging van het percentage scheidingen, variërend van 0,4 procent tussen 1850-1859 tot 2,8 procent tussen 1900-1909 (en 13,3 in de periode 1950-59).⁸²⁵ Ook bij de ‘dronken’ vrouwen was na 1907 sprake van naar verhouding meer scheidingen en ‘verlatingen’ (37 van de 217 inschrijvingen). Dit hogere aandeel was waarschijnlijk deels een gevolg van de opkomst van het liberalisme en het socialisme. De aanhangers van deze stromingen namen een veel liberaler standpunt over de heiligheid van het huwelijk in dan de traditionele christelijken. Een andere factor was dat er meer mensen in een (grote) stad leefden waar de sociale controle veel zwakker was.⁸²⁶ Vergeleken met de rest van de bevolking waren de RWI-vrouwen significant vaker gescheiden.

Een belangrijk verschil tussen degenen die voor bedelen en zwerven waren opgezonden en degenen die voor dronkenschap vastzaten, is dat bij de laatste groep (n=625) veel vaker sprake was van een gehuwde vrouw: in meer dan een derde van de gevallen (232, 37 procent). Bij de inschrijvingen voor bedelen en zwerven betrof dit een vijfde (nog geen 21 procent).

Ongeveer 42 procent van de 380 voor bedelen en landloperij veroordeelde RWI-vrouwen tussen 1886 en 1892, had, voor zover achterhaald, kinderen gekregen, waarvan iets meer dan de helft buiten het huwelijk.⁸²⁷ Uit aanvullende bronnen blijkt dat ook een groot deel van de kinderen van de na 1892 opgezonden vrouwen buitenechtelijk was geboren. Hiermee weken de RWI-vrouwen significant af van de rest van Nederland, waar het percentage buitenechtelijke geboortes in die periode onder de twee procent lag.⁸²⁸ De verschillende denominaties en ook de niet-gelovigen en socialisten waren vrij eensgezind in hun morele oordelen. Zij hielden vrijwel allemaal vast aan het traditionele gezinsideaal en keurden seksuele activiteiten buiten het huwelijk, voorbehoedsmiddelen en scheiding af.⁸²⁹ Het aantal onwettige kinderen was in Nederland in de negentiende eeuw daarom lager dan in andere landen waardoor Nederland te boek stond als ‘de morele natie’.⁸³⁰ Er waren wel verschillen tussen steden en tussen godsdienstige gezindten. Zo was het percentage buitenechtelijk geborenen onder joden slechts 1,3 procent, terwijl het aantal onwettige kinderen in Amsterdam 4,9 procent bedroeg.⁸³¹ Ook in andere landen was er sprake van grote regionale en lokale verschillen in deze periode. De gemiddelde percentages buitenechtelijke geboortes lagen echter veel hoger, variërend van

⁸²⁴ Ibidem, 21.

⁸²⁵ Van Poppel, *Stad en platteland in demografisch perspectief*, 30.

⁸²⁶ Ibidem.

⁸²⁷ Marian Weevers, Margo de Koster, Catrien Bijleveld, ‘Swept up from the streets or nowhere else to go? The journeys of Dutch female beggars and vagrants to the Oegstgeest state labor institution in the late nineteenth century’, *Journal of Social History* 46:2 (2012)416-429, 420.

⁸²⁸ Van den Boomen e.a., ‘Born out of wedlock at the river Waal’, 543-573, 546.

⁸²⁹ Kok, ‘Church affiliation and lifecourse transitions’, 83.

⁸³⁰ Kok, *Langs verboden wegen*, 134.

⁸³¹ Walhout, *An Infants graveyard?*, 101.

zeven tot tien procent. Buitenechtelijke geboortes vonden overwegend plaats binnen het arme deel van de bevolking en hingen op verschillende manieren sterk samen met kwetsbaarheid. Armoede en een ontbrekend sociaal netwerk kon vrouwen ertoe bewogen hebben zich over te geven aan buitenechtelijke seks in de hoop op een huwelijk, voor geld of om onder dak te zijn. Eenmaal zwanger verergerde hun situatie door stigmatisering ('gevallede vrouw') en (extra) problemen om in het onderhoud te voorzien.⁸³² Uit onderzoek naar ongehuwde moeders in Antwerpen blijkt dat bijna 70 procent van de ongehuwde moeders uiteindelijk trouwde, waarvan bijna een kwart binnen één jaar. In het laatste geval was waarschijnlijk sprake van een huwelijk met de vader. Dit betekende dat een buitenechtelijke geboorte niet altijd een funeste invloed had op hun positie op de huwelijksmarkt.⁸³³

Enkele uitzonderingen daargelaten, stonden weinig ongehuwde moeders in de RWI vermeld als publieke vrouw. Het is niet uitgesloten dat sommigen ongehuwde moeders incidenteel seksuele diensten aanboden om te overleven. Beroepsprostituees gebruikten meestal anticonceptie of waren inmiddels onvruchtbaar als gevolg van een geslachtsziekte.⁸³⁴ Geertruida Hopman en Wiegertje Postema waren niet de enigen die na overlijden of scheiding van een partner buitenechtelijk zwanger raakten. Jacoba de Vries beviel twee jaar na het overlijden van haar man in Veenhuizen, geregistreerd als 'koloniste', in 1860 van een zoon en een jaar later van een dochter.⁸³⁵ Soms was sprake van langdurige samenwoning. In het dossier van Grietje Bakker, die vanuit de RWI naar Medemblik werd overgeplaatst, staat aangetekend dat zij 26 jaar samenleefde met een 'potator' (alcoholist) die haar mishandelde. Zij had twaalf kinderen gekregen waarvan er nog vier in leven waren.⁸³⁶

Familie of kinderen ook in RWI

Sommige vrouwen waren samen met een zus, moeder of (volwassen) dochter tot opzending veroordeeld. In zeven gevallen verbleven twee zussen gelijktijdig in de RWI. In zes gevallen was sprake van moeders en dochters. De politie betrapte Petronella Willemsen samen met haar 13-jarige dochter Carolina (en met Johanna Smolders) in 1999 op bedelen. De rechtbank in Den Haag veroordeelde beide volwassenen tot opzending, maar gelastte de plaatsing van dochter Carolina in een 'rijksopvoedingsgesticht'.⁸³⁷ Bij de voor dronkenschap veroordeelde vrouwen lijkt slechts in twee gevallen sprake van een familieband. Josephine Hermans was al drie jaar overleden toen haar moeder, Anna Maria Ingeneger op 78-jarige leeftijd voor het eerst in de

⁸³² Vries e.a., 'Conceived in sin', 34-35.

⁸³³ Vries, 'Conceived in sin', 54-58.

⁸³⁴ An Huitzing, *Betaalde liefde, prostituees in Nederland 1850-1900* (Bergen 1983), 82; Vries e.a., 'Conceived in sin', 49 met verwijzing naar Jan Kok, 'Deconstructing illegitimacy' in: M. Hohenwarter, W.M. Iner and T. Krautzer eds., *Mensch im Mittelpunkt. Bevölkerung-Ökonomie-Erinnerung. Festschrift für Peter Teibenbacher zum 65. Geburtstag* (Münster 2019) 71-78, aldaar 160; Simon Szreter, 'Chapter introduction' in Simon Szreter eds., *The hidden affliction. Sexually transmitted infections and infertility in history* (University of Rochester Press 2019) 1-40, aldaar 14-15.

⁸³⁵ Respectievelijk Drents Archief, toegang 0167.016, inventaris 1858, gemeente Norg, akte 78, Stadsarchief Rotterdam, Toegangsnummer 999-09 Burgerlijke Stand Rotterdam, Inventarisnummer 1860B, aktenummer: 1860.1553 en Drents Archief, toegang 0165.16, inventaris 1861, akte 90.

⁸³⁶ NHA, toegang 88, Rijkskrankzinnigengesticht te Medemblik, inventaris 429, dossier 3727.

⁸³⁷ NL-HaNA, Rechtbank 's-Gravenhage tot 1939, 3.03.15.01, inv.nr. 371.

RWI terechtkwam.⁸³⁸ De uit Duitsland afkomstige Anna Maria Schaaf was de moeder van Anna Maria Weber, die eveneens in Duitsland was geboren. Laatstgenoemde trouwde met een Nederlander waarbij zij een buitenechtelijk geboren dochter erkenden.⁸³⁹ Ook in dit geval zaten moeder en dochter niet gelijktijdig in de RWI. Uit andere bronnen blijkt dat met enige regelmaat een vader, broer of echtgenoot eveneens naar een RWI (meestal Veenhuizen) was opgezonden

Minimaal 44 vrouwen kwamen in het gezelschap van één of meerdere kinderen of zwanger de RWI binnen. Op één vrouw na, achterhaald via het register van het damescomité, waren zij allen veroordeeld voor bedelen en zwerven. Het register voor openbare dronkenschap bevat geen enkele verwijzing naar meegebrachte of tijdens de opzending geboren kinderen. Waarschijnlijk konden de vrouwen hun zuigelingen (en peuter of kleuter) meenemen, als er niemand anders voor hen kon zorgen. In andere gevallen blijkt uit aanvullende bronnen dat kinderen bij een familielid (vader, grootmoeder, zus, andere verwanten) woonden of dat zij (tijdelijk) in een wees- of arnhuis waren ondergebracht. De dochter van Geeske de Vries verbleef in het Armenhuis in Leeuwarden.⁸⁴⁰ De kinderen van Geertruida Holdendorp waren in de Goede Herder in Arnhem ondergebracht. Die van Antje van Bergen waren bij haar man achtergebleven, die het huishouden aan hun 13-jarige dochter overliet.⁸⁴¹ Het kind van de 30-jarige Louisa Maria van Aelst groeide op bij één van haar zussen.⁸⁴²

Van de bovengenoemde 44 vrouwen waren 32, ruim driekwart, ongehuwd. Twaalf van hen trouwden later. In de vijf gevallen waarin dat binnen één à twee jaar na de bevalling gebeurde betrof dit waarschijnlijk de vader.⁸⁴³ Vaker was pas meerdere jaren na de buitenechtelijke zwangerschap sprake van een huwelijk. Daarbij hoefde het niet altijd om de biologische vader te gaan. De voornaam die de baby kreeg, vormt soms een aanwijzing. Antonia Lohmann, zelf dochter van een ongehuwde moeder, trouwde Henri van den Hoven toen zij 68 was en hij 69.⁸⁴⁴ Bijna 47 jaar eerder, op negentien november 1895, had zij deze Henri (die vastzat voor mishandeling en openbare dronkenschap) helpen ontsnappen uit de gevangenis.⁸⁴⁵ Acht maanden later, op 2 juli 1896, beviel zij in de RWI van een dochter die zij Henriëtte Antonia noemde.⁸⁴⁶ Leentje Gendering was zes jaar gescheiden toen zij in 1920 betrappt werd op landloperij samen met een man met de voornamen Johannes Franciscus.⁸⁴⁷ Drie weken na haar aankomst in de RWI beviel zij van een dochter die zij Johanna Francisca noemde.⁸⁴⁸ Negen jaar later trouwde zij met bovengenoemde Johannes. Bij dat huwelijk werd

⁸³⁸ Burgerlijke stand Maastricht, Archief 12.059, registratienummer 285, aktenummer 892 (registratiedatum 14-12-1895).

⁸³⁹ Archief Delft, Burgerlijke stand huwelijken 1879, inventarisnummer 15.228, nummer 148.

⁸⁴⁰ NHA, toegang 88, Rijkskrankzinnigengesticht te Medemblik, inventaris 413, dossier 3256.

⁸⁴¹ Respectievelijk BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 94 en Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie [periode 1876-1914], nummer toegang 2.09.05, inventarisnummer 2602.

⁸⁴² NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv. nr. 2609.

⁸⁴³ Vries e.a., 'Conceived in sin', 54-58.

⁸⁴⁴ BHIC, huwelijksregister Oploo 1942, archief 405, inventaris 428, akte 6.

⁸⁴⁵ BHIC, toegang 24, inventaris 304.

⁸⁴⁶ Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), geboorteakten Leiden 1896, archief 0516, inventarisnummer 4761, aktenummer 792.

⁸⁴⁷ Noord Hollands Archief, Haarlem, toegang 198, inventaris 333.

⁸⁴⁸ ELO, geboorteakten Leiden 1920, archiefnummer 0516, inventaris 4786, akte 1265.

alleen een andere in 1925 geboren dochter geëcht. Dit betekent waarschijnlijk dat Johanna Francisca toen al overleden was.⁸⁴⁹

Een andere aanwijzing of er een vader in beeld was, is te vinden in degene die aangifte van de geboorte deed. De twee buitenechtelijk geboren zoons van Hanske Pronk kwamen ter wereld op de (woon-)boot van Jan Postema, geregistreerd als polderwerker, die ook de aangifte deed.⁸⁵⁰ Deze Hanske kreeg haar derde kind, Aaltje, in 1889, tijdens haar verblijf in de RWI. Dit meisje overleed al na twee dagen. Toen Hanske vrijkwam, kreeg zij via eerdergenoemd damescomité een ‘dienst’ bij een slager in Leiden, maar zij

reist na enige weken terug naar Friesland, waar haar beide jongens, buiten het huwelijk geboren, bij haar komen. Nadat een voorgenomen huwelijk met een schipper [ongetwijfeld de hierboven genoemde Jan Postema] afspringt, vestigt zij zich in Leeuwarden waar zij als koopvrouw en werkster haar kost verdient.⁸⁵¹

Hendrika Evers meldde tijdens de rechtszitting dat zij anderhalf jaar ‘buiten echt’ had samengewoond met de vader van haar acht maanden oude baby. Zij vervolgde:

voor eenige weken heeft de gemelde man mij uit zijne woning weggezonden en heb ik sedert dien tijd, met mijn genoemd kind, alhier rondgezworven zonder geld of middelen van bestaan. In de laatste maanden is aan mij op mijn verzoek herhaaldelijk nachtverblijf verleend in verschillende politiebureaus alhier. Ik ben zeer goed in staat om te werken, doch heb ik in de laatste maanden geen werk kunnen vinden.⁸⁵²

Eenmaal in de RWI beviel Hendrika na vier maanden van een dochter. Zij kwam niet terug in de RWI. Het is onduidelijk of ze terug was gegaan naar de man waarmee zij samenwoonde. Een jaar na het verlaten van de RWI kreeg zij wederom een dochter, waarna zij zes maanden later overleed.⁸⁵³ In totaal had zij tussen 1896 en 1909 zeven kinderen gekregen waarvan drie voortijdig overleden.⁸⁵⁴ Van de 32 ongehuwde moeders was in vijftien gevallen waarschijnlijk een vader in beeld. Net zoals bij Hendrika en Hanske vormde die niet altijd een stabiele, betrouwbare of ondersteunende factor in hun leven. Ook het bestaan van de echtgenoten of partners zelf was vaak onzeker. Minstens twee latere echtgenoten waren ook opgezonden (geweest) naar een RWI.

Drie latere echtgenoten stonden bij huwelijk geregistreerd als scharenslijper, één als stoelenmatter, één als venter en één als ‘kramer’ en muzikant. Dit waren beroepen die overwegend een rondtrekkend bestaan inhielden. Ze kwamen veel voor onder zigeuners en

⁸⁴⁹ Utrecht Archief 463, registratienummer 301-07, aktenummer 6 (registratiedatum 10-04-1929).

⁸⁵⁰ Tresoar, archief 20-23, registratienummer 1035, akte 272 (geboorteregister 1884) en archief 30-20 registratienummer 1031, akte 15 (geboorteregister 1887).

⁸⁵¹ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 1.

⁸⁵² Noord Hollands Archief (NHA), Haarlem, toegang 198, inventaris 204, vonnisnummer 818.

⁸⁵³ Stadsarchief Amsterdam, bevolkingsregister overgenomen delen 1892-1920, ref.

OGDA00076000014; Stadsarchief Amsterdam, overlijdensakten Amsterdam 1910, aktenr. 2552, reg.6/fol.13v.

⁸⁵⁴ Stadsarchief Amsterdam, Patiëntenregisters 1818-1899, ref. PARA00165000034, Stadsarchief Amsterdam, bevolkingsregister overgenomen delen 1892-1920, ref. OGDA00076000014.

woonwagengewoners. Deze groepen waren regelmatig onderwerp van vervolging en stigmatisering vanwege de associatie met kleine criminaliteit, bedelarij, landloperij en onzedelijkheid.⁸⁵⁵ De oorzaak hiervan was vooral hun ambulante leefstijl. Dit had ook hier in belangrijke mate te maken met de angst dat deze rondtrekkende mensen een beroep zouden doen op de plaatselijke armenzorg.⁸⁵⁶ Nader onderzoek heeft echter uitgewezen dat de rondtrekkende ambachts- en kooplieden in de negentiende eeuw een economische functie vervulden en waarschijnlijk over het algemeen redelijk konden bestaan van hun activiteiten.⁸⁵⁷

Minimaal 29 kinderen kwamen ter wereld tijdens de detentie van hun moeder. Deze bevallingen vonden (na de verhuizing eind 1889) meestal plaats in het Leidse Academisch Ziekenhuis. Van de twaalf gehuwde vrouwen bevielen er slechts vier tijdens hun straftermijn. Eén van hen, de rooms-katholieke Maria Wouters, zelfs tweemaal tijdens evenzovele verblijven. Maria was bijna vijf maanden zwanger van haar vierde kind (twee kinderen waren al overleden) toen zij in 1891 tijdens haar eerste verblijf in de RWI beviel van Hendrikus Boelen. Zeven maanden na haar vertrek was zij, wederom vijf maanden zwanger, terug in de RWI. Hier schonk zij in 1893 het leven aan een volgende Hendrikus Boelen.

De eveneens gehuwde Adella van Culemborg beviel in 1920 van een levenloze dochter, zes weken na haar aankomst in de RWI.⁸⁵⁸ Van de gehuwde moeders met kind, had minimaal één vrouw eerder in haar leven een buitenechtelijk kind gekregen. Louiza ter Veen kwam samen met haar dochter Margien in november 1892 in de RWI aan. Deze dochter was acht maanden eerder geboren in de gevangenis van Appingedam.⁸⁵⁹ Een eerder buitenechtelijk geboren zoon Geert was mogelijk bij de vader, arbeider en venter Marcus Hagewold achtergebleven. Marcus trouwde Louiza een jaar na de geboorte van Geert en erkende hem daarbij als zoon.⁸⁶⁰ Louiza kwam niet terug in de RWI: zij overleed, 28 jaar oud, binnen anderhalf jaar nadat zij de RWI verlaten had.

Veel meer ongehuwde dan gehuwde vrouwen waren bij aankomst in de RWI zwanger, namelijk 24 (n=32, 75 procent). Zestien van hen waren waarschijnlijk zes maanden of langer zwanger, acht daarvan bevielen binnen drie weken na hun entree in de RWI. Het meest extreme geval was dat van Geertruida Kamphof. Zij was 27 jaar en hoogzwanger toen de rechtbank van Breda haar veroordeelde tot twaalf dagen hechtenis en twee jaar opzending voor landloperij. Zestien dagen later beviel zij van zoon Willem, een dag na haar aankomst in de RWI. Willem overleed vier dagen later. Jantje Bezema was de enige van de 44 (gevonden) moeders die voor dronkenschap was opgezonden. Zij kwam al vijf dagen na haar aankomst in de RWI in het ziekenhuis terecht. Zij beviel daar echter pas na twee maanden van een dochter.⁸⁶¹

Zoals eerder aangegeven, liepen kinderen van ongehuwde moeders een significant hoger risico om te overlijden. Willem was niet het enige in de RWI geboren kind dat snel het leven

⁸⁵⁵ Annemarie Cottaar, *Kooplui, kermisklanten en andere woonwagengewoners. Groepsvorming en beleid 1870-1945* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 1996) 81-83 en 145-146.

⁸⁵⁶ Cottaar, *Kooplui, kermisklanten en andere woonwagengewoners*, 141-142 en 268-270

⁸⁵⁷ Ibidem, 83.

⁸⁵⁸ ELO, Geboorteakten Leiden 1920, archiefnummer 0516, inventarisnummer 5041, aktenummer 497.

⁸⁵⁹ De aangifte werd gedaan door de gevangenisbewaarster in Appingedam. www.allegroningers.nl Geboorteregister 1892, archiefnummer 1622, aktenummer 16 (gemeente Appingedam).

⁸⁶⁰ Drents Archief, 0166.010, registratienummer 1889, akte 75.

⁸⁶¹ Geboorteakten 1914, archiefnummer 0516, Stadsarchief van Leiden (Stadsbestuur (SA III)) (1816-1929), inventarisnummer 4780, aktenummer 1000.

liet. Van de 29 kinderen die tijdens het verblijf van hun moeder in de RWI ter wereld kwamen, overleden er zeven, bijna een kwart, rond de geboorte. Zes hiervan waren buitenechtelijk geboren. Wiebregje Akkerboom verloor in 1890 haar dochter zes dagen na de bevalling, waarna zij zelf binnen drie weken overleed.⁸⁶² Eén van de in 1918 geboren tweeling van Wilhelmina Vogel overleed niet rond de geboorte, maar een jaar later.⁸⁶³ Tweelingen hadden een veel hogere kans om te overlijden omdat zij vaak prematuur ter wereld kwamen en in de zorg van de moeder moesten delen.⁸⁶⁴ In het geval dat een tweeling buitenechtelijk geboren was, moet dit risico nog veel groter geweest zijn. Twee zwangere vrouwen bevielen pas nadat zij de RWI verlaten hadden. Johanna van Toor ging, aldus het damescomité, naar een kraaminrichting in Amsterdam.⁸⁶⁵ Petronella Klaassen beviel in Medemblik, waarheen de RWI haar na een half jaar had overgeplaatst.

Een studie naar ongehuwd moederschap in Genève toont aan dat degenen die het grootste risico liepen om ongehuwd zwanger te worden tussen de 20-35 jaar waren, tot de armere bevolkingsgroepen behoorden en al eerder een onwettig kind op de wereld hadden gezet.⁸⁶⁶ Dit komt aardig overeen met het profiel van de ongehuwden, zwanger of met kind in de RWI. Deze vrouwen behoorden allen sociaaleconomisch gezien tot de onderkant van de samenleving. Vier uitgezonderd (N=wederom 32), waren zij jonger dan 36 en ouder dan 19 en de meesten van hen (18) hadden meer dan één kind buitenechtelijk gekregen.

5.2.5 Scharreleconomie: legale en illegale manieren om in het levensonderhoud te voorzien

Van de 1029 vrouwen die tussen 1886 en 1934 waren opgenomen was in 927 van alle 2237 inschrijvingen een beroep of betrekking vermeld. Het beroep kon per opzending wisselen. Maria Rijnberg werkte eerst als publieke vrouw, kwam later terug als dienstbode en kreeg nog weer later de vermelding 'breister'. Misschien was dit het resultaat van haar verblijf in de RWI. De 'verpleegden' werden immers vooral beziggehouden met breien en naaien. Degenen die deze vaardigheden nog niet goed genoeg beheersten, kregen tweemaal per week les in 'nuttige handwerken'. Opmerkelijk is in ieder geval dat bij de terugkeer van vijftien vrouwen een verandering te zien is in het geregistreerde beroep van 'zonder' of 'werkvrouw', naar naaister (meestal) of, in een enkel geval, breister.

Tabel 5.5 weerspiegelt de geringe beroepsmogelijkheden voor arme vrouwen in die tijd. Deze lagen meestal in het verlengde van huishoudelijk werk.⁸⁶⁷ De meeste RWI-vrouwen waren actief als werkster, gevolgd door koopvrouw.⁸⁶⁸ Ditzelfde beeld komt naar voren bij de vrouwen

⁸⁶² Geboortekten 1890-1894, archiefnummer 0351, Inventaris van het archief van het gemeentebestuur van Oegstgeest (en Poelgeest), (1811) 1813-1930 (1969), inventarisnummer 886, aktenummer 22.

⁸⁶³ Overlijdensakten 1919, archiefnummer 0516, Stadsarchief van Leiden (Stadsbestuur (SA III)) (1816-1929), inventarisnummer 5040, aktenummer 709.

⁸⁶⁴ Walhout, *An infants' graveyard*, 190.

⁸⁶⁵ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 24.

⁸⁶⁶ Schumacher, 'Unwed mothers in the city', 200.

⁸⁶⁷ Marco van Leeuwen, 'Armenzorg 1800-1912. Erfenis van de republiek' in: J. van Gerven en M.H.D. van Leeuwen eds., *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de middeleeuwen* (Amsterdam 1998) 276-316, 305.

⁸⁶⁸ Ibidem.

die het genootschap Liefdadigheid Naar Vermogen bedeelde.⁸⁶⁹ Achter een bepaalde beroepsaanduiding konden echter heel verschillende werkzaamheden schuilgaan. Naaisters konden bijvoorbeeld thuiswerken of in een atelier en als zelfstandige of in opdracht van een ander.⁸⁷⁰ Dat gold al helemaal voor de aanduiding koopvrouw. Andere bronnen (onder andere de gratieverzoeken, de notities van het Damescomité en de dossiers van degenen die naar Medemblik/ Grave vertrokken) laten zien dat het bij de RWI-vrouwen meestal niet om lucratieve handel ging. Zo hielp Alberta Alfes haar moeder met haar handel in groenteafval.⁸⁷¹ Over het algemeen betekende het dat vrouwen met koopwaar ('negotie') langs de deuren gingen. Het beroep van venter kwam in het interbellum in toenemende mate in diskrediet. Aanhoudende klachten over overlast, lastigvallen van mensen (thuis en op straat) en ruw taalgebruik leidden in Amsterdam tot de invoering van een vergunningstelsel voor straathandel.⁸⁷² Het was in de visie van tijdgenoten nauw verwant aan bedelarij, zoals ook Sigrid Wadauer voor Oostenrijk signaleert.⁸⁷³

Tabel 5.5 Verdeling genoteerde beroepen alle 2237 inschrijvingen 1886-1934 bedelen, zwerven openbare dronkenschap

Beroep	Aantal
Werkster/ werkvrouw/ schoonmaakster	434
Koopvrouw/ ventster (waarvan 3 'visvrouw')	231 ⁸⁷⁴
Naaister/ breister	86
Publieke vrouw	57
Dienstbode	45
Arbeidster	38 ⁸⁷⁵
Wasvrouw	13
Huishoudster	4
Strijkster	4
Logement- of slaapsteehoudster (3), bierhuishoudster (1)	4

⁸⁶⁹ Liefdadigheid naar Vermogen was een belangrijke exponent van de 'moderne' liefdadigheidsorganisaties. Deze kenmerkten zich door een sterk individuele benadering van de armen waarin de bereidheid tot gedragsverbetering (zelfbeheersing, arbeidslust) als voorwaarde voor ondersteuning centraal stond. Zie Ali de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland; een historisch-sociologische studie Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940* (derde druk; Amsterdam 1986) 152-169.

⁸⁷⁰ Frans van Poppel, *Trouwen in Nederland. Een historisch demografische studie van de 19^e en vroeg-20^e eeuw* (Dissertatie Universiteit Wageningen 1992) 137.

⁸⁷¹ NL-HaNA Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inventaris 2480 en 2451 (respectievelijk april 1896 en maart 1897).

⁸⁷² De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 238-239.

⁸⁷³ Sigrid Wadauer, 'Establishing distinctions. Unemployment versus vagrancy in Austria from the late nineteenth century to 1938', *International Review of Social History* 56 (2011) 31-70, 36; Zie voor België: Vercammen, *Leven aan de rafelrand?* 172.

⁸⁷⁴ Eén vrouw staat geregistreerd als lompenkoopvrouw.

⁸⁷⁵ Zeven van hen werkten in een fabriek en één werd aangeduid als veenarbeidster.

Beroep	Aantal
Overig: Passementswerkster ⁸⁷⁶ (1) mutsenmaker (1), linnenjuffrouw (1), porster ⁸⁷⁷ (1), vlaszwengelaarster (1), bleekster (1) en stoelenmatster (2)	8
Niet ingevuld of vermeld als zonder	1313
Totaal	2237

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting voor vrouwen, toegang 3.05.06, inv.nr.1-5 (t/m/ 1934).

Raadpleging van andere bronnen leert dat een groot aantal RWI-vrouwen haar carrière gestart was als dienstbode, dienstmeisje of dienstmeid. Dit was eveneens een beroep waarachter verschillende werkzaamheden, werkomstandigheden en een daarmee samenhangende sociale status schuil kon gaan. Veel jonge vrouwen droegen in die tijd met een ‘dienstje’ bij aan het gezinsinkomen. Meestal hield dit in dat zij inwonend waren. Soms betekende het zelfs een verhuizing naar een andere gemeente of naar de grote stad, ver van hun familie. Het stelde hen in staat inkomen te verdienen en contact te maken met een andere wereld.⁸⁷⁸ Daar tegenover stond dat zij waren overgeleverd aan de gunsten of, als zij pech hadden, aan de grillen van werkgever.⁸⁷⁹ Het inkomen dat zij verdienden moesten zij vaak (grotendeels) inleveren bij hun ouders. In het huishouden van hun werkgever hadden zij een ondergeschikte positie en het werk zelf leverde hen weinig autonomie op.⁸⁸⁰ Als het tegenzat liepen zij het risico dat de zoon of heer des huizes haar in zijn netten verstrikte met alle gevolgen van dien.⁸⁸¹ Dienstbodes waren oververtegenwoordigd onder de ongehuwde moeders die hulp hadden gekregen van de Rooms-Katholieke Vereniging voor Moederschapszorg: 63 procent van degenen die een beroep hadden opgegeven.⁸⁸² Dit hoeft niet te betekenen dat zij allemaal zwanger gemaakt waren door een mannelijk lid van het huishouden waarin zij werkten. Het geeft wel aan dat dienstmeisjes zich in een kwetsbare positie bevonden. Daarbij kwam dat als zij hun baan verloren, zij vaak ook hun onderdak kwijtraakten.⁸⁸³ Dienstmeisjes die zwanger waren, werden vaak ontslagen.⁸⁸⁴ De

⁸⁷⁶ Deze maakte versiersels voor kleding meubels, kussens etc. bijvoorbeeld tressen, kwasten, franjes.

⁸⁷⁷ Iemand die met een stok op een deur of raam klopt om mensen wakker te maken om bijvoorbeeld op tijd in de fabriek te zijn.

⁸⁷⁸ Hilde Bras, *Dienen in de levensloop van vrouwen, ca. 1850-1950* (Amsterdam 2002) 15.

⁸⁷⁹ Barbara Henkes, ‘Van inwonende dienstbode naar au-pair. Werk in de huishouding: kansen en beletsels voor vrouwen in de 20ste eeuw’ in: Rikki Holtmaat ed., *Eeuwige kwesties. Honderd jaar vrouwen en recht in Nederland* (1999): 49-64, 52.

⁸⁸⁰ Hilde Bras and Jan Kok, ‘Naturally, every child was supposed to work. Determinants of the leaving home process in the Netherlands, 1850-1940’ in Frans van Poppel, Michel Oris, & James Lee eds., *The Road to Independence. Leaving home in Eastern and Western Societies, 16th-20th centuries* (Bern 2003) 403-450, aldaar 412-414

⁸⁸¹ Jannie Poelstra, *Luiden van een andere beweging* (Amsterdam 1996) 26; Huitzing, *Betaalde liefde*, 22; Nelleke Bakker, Jan Noordman en Marjoke Rietveld- van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland. Idee en praktijk 1500-2000* (Assen 2010) 277.

⁸⁸² Ernest Huetting en Rob Neij, *Ongehuwde moederzorg in Nederland* (Naarden 1990) 43.

⁸⁸³ Anne Shepherd, ‘The female patient experience in two late-nineteenth-century Surrey-asylums’ in: Anne Digby, *Sex and seclusion, class and custody. Perspectives on gender and class in the history of British and Irish psychiatry*, 223-248, 230; Huitzing, *Betaalde liefde*, 22.

⁸⁸⁴ Willemijn Ruberg, ‘The tactics of menstruation in Dutch cases of sexual assault and infanticide, 1750-1900’, *Journal of Women’s History* 25:3 (2013) 14-37, aldaar 25.

twintigjarige Aaltje Mink was bijvoorbeeld op straat beland omdat zij vanwege ‘oneerlijkheid’ als dienstmeid ontslagen was.⁸⁸⁵ Meestal was het dienen een fase in hun leven tot er een huwelijk volgde.⁸⁸⁶ Als het later in hun leven nodig was om uit werken te gaan, waren veel van de gewezen dienstbodes meestal aangewezen op werkhuizen.⁸⁸⁷

Opmerkelijk is het hoge aantal vrouwen dat als beroep publieke vrouw opgaf: 27 vrouwen die vastzaten voor dronkenschap. Onder de bedelaars waren dat er slechts drie. In diverse bronnen staan ook andere RWI-vrouwen als ‘publieke vrouw’ of als pleger van ‘openbare schennis der eerbaarheid’ vermeld. Verschillende vrouwen duiken op in het Algemeen Politieblad omdat zij zich niet hadden laten controleren op geslachtsziektes. Petronella Rowaan was 31 jaar toen het kantongerecht van Den Haag haar in 1894 bij verstek veroordeelde tot zeven boetes ‘wegens het als ingeschreven publieke vrouw zich niet doen keuren’.⁸⁸⁸ Toen zij negentien jaar later voor de eerste keer in de RWI belandde stond zij geregistreerd als ‘werkvrouw’. Brandje Vermeer, ‘publieke vrouw’, werd in 1886 gezocht voor ‘openbare schennis der eerbaarheid’. Dit leverde haar drie maanden gevangenisstraf op.⁸⁸⁹ Twee jaar later stond ook zij in de RWI geregistreerd als ‘werkvrouw’. De 28-jarige Jacoba van Rootselaar meldde bij haar arrestatie voor landloperij in 1929, dat zij vanaf haar twaalfde tot haar meerderjarigheid in ‘het gesticht Bethsan’ had gewoond. Deze organisatie, met de officiële naam Vereeniging voor Inwendige Zending onder gevallen vrouwen ‘Beth-San’, had tot doel ‘afgedwaalden, in een onzedelijk en slecht leven verstrikt, op te zoeken en te trachten haar een rustig en ingetogen leven in de maatschappij te doen leiden’.⁸⁹⁰ Zodra zij de inrichting had verlaten, huurde Jacoba echter een kamer en gaf zij zich aan prostitutie over.⁸⁹¹ Prostituees werden vaak gerekruteerd uit de slechtst betaalde beroepsgroepen: naaisters, werksters, dienstmeisjes of barpersoneel. Geldgebrek was de belangrijkste reden. Vaak waren zij alleenstaand, dakloos en zonder familie.⁸⁹² Waarschijnlijk waren er onder de RWI-vrouwen meerderen die zich niet als prostituee lieten registreren, maar zich af en toe in ruil voor geld, goederen of onderdak aanboden.

Volgens An Huitzing raakten prostituees nogal eens verslaafd aan alcohol omdat ze hun klanten vaak in cafés ontmoeten en door de aard van het werk.⁸⁹³ Dit kan een verklaring zijn voor het hoge aantal publieke vrouwen onder de opgezondenen voor dronkenschap. Het beroep van logement- of bierhuishoudster staat uitsluitend bij de vrouwen die vastzaten voor dronkenschap vermeld. Dit verband tussen overmatig alcoholgebruik en prostitutie werd ook elders gesignaleerd. Zo meldde de politie in Manchester dat veel van de voor dronkenschap

⁸⁸⁵ Tresoar, toegang 18-01, inventaris 226, akte 4748.

⁸⁸⁶ Bras, *Zeeuwse meiden*, 149.

⁸⁸⁷ Poelstra, *Luiden van een andere beweging*, 185.

⁸⁸⁸ Algemeen Politieblad 1894

⁸⁸⁹ Algemeen Politieblad 1886.

⁸⁹⁰ <https://resources.huygens.knaw.nl/armenzorg/gids/vereniging/4249147160>.

⁸⁹¹ Het Utrechts Archief, toegang 382, inventaris 167 (vonnis 1-2-1929).

⁸⁹² Paula Bartley, *Prostitution. Prevention and reform in England 1860-1914* (London and New York 2000) 9.

⁸⁹³ Huitzing, *Betaalde liefde*, 21.

gearresteerde vrouwen werkten als prostituee.⁸⁹⁴ Alcohol zou remmingen wegnemen en maakte het sekswerk beter te dragen.⁸⁹⁵

Na 1907 staat het beroep van publieke vrouw bij de vrouwen die voor dronkenschap waren opgezonden nog slechts drie keer genoemd en geen enkele keer meer bij de bedelaars en landlopers. Waarschijnlijk had dit te maken met het landelijk verbod op de prostitutie in 1911.⁸⁹⁶

Net zoals de RWI-vrouwen, enkele uitzonderingen daargelaten, afhankelijk waren van slecht betaald en onzeker werk, gold dat voor veel van hun echtgenoten en ouders. Voor zover achterhaald, scharrelden de meesten hun inkomen bij elkaar met losse loonarbeid (in geval van de vaders of de echtgenoten).⁸⁹⁷ Soms was sprake van een beroep dat wat meer scholing vroeg zoals schoenmaker, kleermaker, hoefsmid of timmerman. Eén van de uitzonderingen vormt de uit Duitsland afkomstige Caroline Sohlke, weduwe van geneesheer Pieter van Steenwijk, zoon van een grondeigenaar. De vader van Caroline staat vermeld als ‘particulier’.⁸⁹⁸ Dit betekende dat hij niet afhankelijk was van (loon-)arbeid. Waarschijnlijk had hij genoeg vermogen om van te leven. Caroline en haar echtgenoot kregen drie kinderen die elk in een ander deel van Nederland het levenslicht zagen, variërend van Zeeland tot Noord-Holland en Groningen. Anderhalf jaar na de geboorte van haar jongste dochter overleed plotseling haar echtgenoot op 39-jarige leeftijd op Ameland. ‘Aan eene besmetting op de borst’, zo vermeldt de overlijdensadvertentie die zijn vader in november 1882 liet plaatsen.⁸⁹⁹ In 1891 kwam Caroline voor het eerst in de RWI voor dronkenschap. Misschien was haar drankprobleem het gevolg van de plotselinge dood van haar echtgenoot. Dit werkte bij haar mogelijk meer ontwrichtend omdat zij uit Duitsland afkomstig was en, mede door haar vele verhuizingen, geen goed sociaal netwerk had om op terug te vallen. Hoe dan ook, haar alcoholverslaving was een redelijk constante factor in de jaren die volgden. Ook Caroline kreeg op een gegeven moment hulp van het damescomité:

Zij beloofde beterschap, werd van klederen voorzien en op 1 februari 1899 ontslagen om in den Haag alwaar hare 2 oudste kinderen vertoeven haar brood te winnen met naaien en werken. Zij is echter niet in den Haag geweest, maar werd na drie weken hier in Leiden dikwijls in dronken toestand gezien, bedelde bij voornamen ingezetenen der stad, totdat eindelijk de politie haar aan justitie overleverde en zij nu weder in de RWI vertoeft.⁹⁰⁰

Dat openbare dronkenschap vrijwel altijd geassocieerd werd met mannen uit de armere bevolkingsgroepen blijkt uit de titel ‘Een diep gezonkene’ van een artikel over de veroordeling

⁸⁹⁴ Craig Naden Stafford, *‘The worst of drunkards’. Female drunkenness in mid-Victorian Lancashire* (Dissertation University Liverpool 2019) 237-240.

⁸⁹⁵ Bartley, *Prostitution*, 6.

⁸⁹⁶ Martin Bosschenbroek & Jan Kompagnie, *Het mysterie van de verdwenen bordelen* (Amsterdam 1998) 252.

⁸⁹⁷ Van de moeders was zelden een beroep geregistreerd.

⁸⁹⁸ Zeeuws Archief 25, Registratienummer WKP-H-1877, aktenummer 8, registratiedatum 02-10-1877 te Westkapelle.

⁸⁹⁹ CBG-verzamelingen, familieadvertenties Söhlke, 1882 (<https://cbgverzamelingen.nl>).

⁹⁰⁰ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 59.

tot opzending van ‘een doktersweduwe’ in het Rotterdams Nieuwsblad van 22-1-1898. Gezien datum en plaats van veroordeling moet dit Carolina Sohlke geweest zijn. Haar ‘hogere’ status werkte in dit geval tegen haar: zij zondigde zowel tegen haar klasse als tegen haar genderrol.⁹⁰¹ In 1901 verliet Carolina voor de vijfde en laatste keer de RWI. Mogelijk dat een maandelijkse bijdrage van 35 gulden van haar familieleden in Duitsland ‘door bemiddeling van de heer Mensing’ [tussen 1897 en 1902 directeur van de RWI voor vrouwen], ‘waarmede zij haar leven onderhoudt’ had geholpen.⁹⁰² Zij overleed zeventien jaar later op 69-jarige leeftijd in Overschie.⁹⁰³

Naast beroep of de betrekking van de betreffende vrouwen, geeft ook de vraag of zij wel of geen (lager) onderwijs hadden gevolgd een indicatie van hun sociaaleconomische omstandigheden. Van alle ingeschrevenen tussen 1886 en 1907 hadden 903 vrouwen (69%) lager onderwijs gevolgd. Dit betekende in de praktijk dat zij redelijk konden lezen en schrijven en bijvoorbeeld hun handtekening konden zetten onder hun inschrijving. De gratiedossiers en de dossiers van hen die in een ‘rijkskrankzinnigengesticht’ terecht kwamen bevatten af en toe een kort briefje van één van de vrouwen zelf. Daarbij valt het ontbreken van lopende zinnen en de vele spellingsfouten op: woorden werden meestal fonetisch neergeschreven. De overige 31 procent had geen enkele vorm van onderwijs genoten. Het merendeel van deze vrouwen (de meesten waren tussen de 40 en de 60) zouden tussen de jaren veertig en zestig de lagere school bezocht moeten hebben. De wet op het lager onderwijs van 1857 had voor een forse toename van de onderwijsparticipatie gezorgd. In 1862 en 1863 ging 28 procent van de meisjes niet naar school.⁹⁰⁴ Daarmee lijkt het percentage analfabeten (31%) in de RWI niet significant afwijkend van het gemiddelde van de vrouwen in die tijd. Na 1907 hadden 218 RWI-vrouwen (73 procent) lager onderwijs gevolgd. Tegen het einde van de negentiende eeuw ging inmiddels 90 procent van de kinderen tot 12 jaar naar school en was er bijna geen verschil meer tussen jongens en meisjes.⁹⁰⁵ Afgezet tegen de totale bevolking in die periode, was het percentage analfabeten bij de na 1907 opgezonden vrouwen hoger. Met een gemiddelde leeftijd van 48-49 jaar, zouden de meesten van hen in het laatste kwart van de negentiende eeuw lager onderwijs moeten hebben genoten.

Illegale activiteiten

In een aantal gevallen vermeldt het inschrijfregister of er ook sprake was geweest van andere overtredingen of misdrijven, of dat er nog straffen wachtten na het verlaten van de RWI. Dit betrof vaak boetes of een paar dagen hechtenis, meestal voor openbare dronkenschap. De RWI tekende dit echter niet consequent op. Datzelfde gold voor de aard van de overtreding of het delict. Aantekeningen van andere straffen komen na 1907 vaker voor in het register. Dit hoeft

⁹⁰¹ Barry Godfrey, ‘A historical perspective on criminal justice responses to female and male offending’ in Rosemary Gartner and Bill McCarthy eds., *The Oxford handbook of gender, sex and crime* (Oxford 2014) 158-174, aldaar 165.

⁹⁰² BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 59 (mei 1900)

⁹⁰³ Stadsarchief Rotterdam 7-01, registratienummer 1609, akte 1918.28., datum overlijden 2-4-1918.

⁹⁰⁴ Lea Dasberg en Johannes W.G. Jansen, *Meer kennis meer kans. Het Nederlands onderwijs 1843-1914*, (Haarlem, 1987) 15.

⁹⁰⁵ Hans Knippenberg, *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland gedurende de 19^e eeuw* (Amsterdam 1986) 247-248; Piet de Rooy, *Een geschiedenis van het onderwijs in Nederland* (Amsterdam 2018) 83 en 143.

niet te betekenen dat vóór 1907 minder vrouwen ook voor andere vergrijpen met politie en justitie in aanraking waren gekomen. Behalve in het RWI-register bevatten andere bronnen soms informatie hierover, zoals de gratieverzoeken en de dossiers van vrouwen die in een krankzinnigengesticht terechtkwamen. Behalve boetes of hechtenisstraf voor openbare dronkenschap (ook bij de vrouwen die voor landloperij of bedelen vastzaten), ging het hierbij meestal om diefstal, verduistering, heling, ‘schending der eerbaarheid’ of overtreding van politieverordeningen. Soms was er sprake van geweld of ‘verlating van kinderen’ en, voor zover achterhaald, in een tweetal gevallen van kindermoord.

Het Brabants Historisch Informatie Centrum heeft de vonnissen van veroordeelden in het arrondissement van Breda en Den Bosch online gezet. Van de 22 unieke vrouwen die tussen 1886 en 1934 terechtstonden voor bedelen en zwerven in de arrondissementsrechtbank van Den Bosch, hadden elf van de 20 (twee vrouwen zijn niet gevonden) eerdere veroordelingen, de meesten voor diefstal. Eén van hen was veroordeeld voor kindermoord. Andere veelvoorkomende delicten waren zedendelicten, oplichting, mishandeling en insubordinatie. Van de 33 vrouwen die de arrondissementsrechtbank van Breda veroordeeld had, hadden slechts zes ook andere criminele feiten op hun naam staan: wederom diefstal (driemaal), tweemaal mishandeling en eenmaal ‘wederspanningheid’.

Alle dertien vrouwen die de kantonrechters in Den Bosch en Breda voor openbare dronkenschap hadden veroordeeld, hadden, één uitgezonderd, bijkomende veroordelingen gehad. Deze varieerden van weerspanningheid tegen personen ‘bekleed met overheidsgezag’, diefstal, vernielingen en smokkelen tot ‘openbare schennis van de eerbaarheid’.⁹⁰⁶ Tenzij de in Noord-Brabant berechte vrouwen of de rechters in Breda en Den Bosch om wat voor reden dan ook sterk afweken van die elders in het land, is het waarschijnlijk dat relatief veel vrouwen ook andere (kleine) criminele handelingen op hun naam hadden staan. Zowel het Friese archief Tresoar als het Amsterdamse gemeentearchief hebben een register van ‘gevaarlijk geachte ontslagen gevangenen’ online gezet, het Amsterdamse archief met signalementskaarten. Helaas ontbreken er periodes. Ook hierin zijn een aantal van de RWI-vrouwen terug te vinden.

Veel van de RWI-vrouwen doken op in het Algemeen Politieblad. In de meerderheid van de gevallen zocht de politie hen vanwege een boete of hechtenis voor openbare dronkenschap. Andere redenen waren diefstal, verlating van kinderen, ‘boekje niet bij zich’ (bij publieke vrouwen), onzedelijk gedrag, overtredingen van verordeningen en mishandeling.

N ^o . 26		SIGNALEMENT.	
18 90	Naam <i>Schuil</i>		
7 Sep.	Voornaam <i>Sybrig</i>		
	Bijnaam		
Oud	Jaren	<i>Onbekend</i> <i>9 Juli 1899</i> <i>Dir. Straffe.</i> <i>Arrestant te</i> <i>Amsterdam</i>	
Beroep			
Geboren te			
Woonde			
Lengte	<i>1.48 m.</i>		
Voorhoofd			
Haar	<i>grijs en a</i>		
Wenkbr.			
Oogen	<i>blauw</i>		
Neus			
Ooren			
Mond			
Tanden			
Kin			
Baard			
Aangezicht			
Kleur			
Handen			
Voeten			
Spraak		Opgemaakt door	
Postuur			
Godsd. Bel.			
Kleding	<i>Wit</i>		
Bijzond. teekenen	<i>De boel</i>		

Signalementskaart van Sybrig Schuil die diverse keren in de RWI belandde voor dronkenschap (Archief Amsterdam)

⁹⁰⁶BHIC, online database rechtbanken, strafvonnissen 1811-1930.

5.2.6 Gezondheid (lichamelijk en geestelijk)

Opvallend is het grote aantal vrouwen dat in de RWI kwam te overlijden: 95 vrouwen tussen 1886 en 1934 (negen procent, n=1029). Het merendeel hiervan (77) vond plaats onder de bedelaars en zwervers gedurende de periode 1886-1907. Van de vrouwen die vastzaten voor openbare dronkenschap overleden tot 1907 slechts vier in de RWI (drie procent, n=152). Na 1907 overleden slechts veertien vrouwen: zeven onder degenen die opgezonden waren voor dronkenschap en zeven onder de bedelaars en zwervers. Ditmaal overleden verhoudingsgewijs meer ‘dronken’ vrouwen. Dit kan het gevolg zijn geweest van overmatig drankgebruik. Niet duidelijk is echter waarom dat niet aan de orde was voor 1907. Omdat het kleine aantallen betreft is toeval als factor niet uit te sluiten.

Ook in aanmerking genomen dat de vrouwelijke populatie van de RWI gemiddeld behoorlijk oud was voor die tijd, was het aantal overlijdens aan de hoge kant. Dat is des te opmerkelijker omdat, zoals Herman Franke aantoonde, de sterfte onder de gevangenen lager was dan die onder de gehele Nederlandse bevolking eind negentiende, begin twintigste eeuw. Deze varieerde van anderhalf procent (tussen 1880-1890) tot 0,8 procent (tussen 1900-1909). Voor de gemiddelde mannelijke bevolking lag dit percentage anderhalf tot twee keer zo hoog: op 2,2 respectievelijk 1,6 procent.⁹⁰⁷ Uiteraard betrof dit een populatie die gemiddeld veel jonger was. Daarbij waren in de sterftepercentages van de totale mannelijke bevolking ook de zuigelingensterfte en die onder ouderen meegeteld.⁹⁰⁸ Maar ook met die nuancering blijft een sterftepercentage van negen procent extreem hoog. Dit is een indicatie dat veel vrouwen in de RWI niet alleen relatief oud waren, maar ook vaak wat onder de leden hadden.

De aantekeningen onder het kopje ‘bijzondere tekenen’ laten zien dat veel vrouwen met één of meerdere fysieke beperkingen kampten. Vermeldingen van problemen met het gezichtsvermogen komen met enige regelmaat voor. Deze varieerden van ernstig slechtziend, blind aan één oog, ontbreken van één oog of in bezit van een glazen oog tot scheelzien en misvormingen aan het oog. Datzelfde gold voor doofheid of slechthorendheid. Daarnaast waren er vrouwen die mank of kreupel waren of met een stok liepen. Andere lichamelijke problemen waren liesbreuken, spraakgebreken, stijve, ontbrekende of geamputeerde ledematen, bochels, bulten, hoge of kromme ruggen, ‘bevingen aan de handen’, verminkingen, een kraambeen en ‘pokdaligheid’. Een elftal vrouwen stond als ‘kaalhoofdig’ aangemerkt. Dit zou het gevolg kunnen zijn van een onderliggende ziekte of van een behandeling met medicijnen. Niet alle ziektes of gebreken zijn consequent genoteerd in het register. In het dossier van Wilhelmina Leurs, die naar een rijkskrankzinnigeninrichting was overgeplaatst, stond bijvoorbeeld aangetekend dat zij doof was aan één oor en het zicht in haar rechteroog vrijwel verloren had. Ook zou zij sinds haar zestiende jaar aan epileptische aanvallen hebben geleden.⁹⁰⁹ Het RWI-register bevat geen aantekening van deze fysieke beperkingen.

Frappant zijn de vele tientallen gevallen waar sprake was van littekens en verwondingen, vooral onder de opgezonden voor openbare dronkenschap. Dit kan duiden op

⁹⁰⁷ Herman Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 395.

⁹⁰⁸ Evelien Walhout, *An infants' graveyard? Region, religion and infant mortality in North Brabant, 1840-1940* (Tilburg 2019) 38.

⁹⁰⁹ BHIC, toegang 155, inventaris 1.

valpartijen, vechtpartijen of huiselijk geweld. Alcoholmisbruik, niet alleen door mannen maar ook door vrouwen, lag nogal eens ten grondslag aan huiselijke twisten.⁹¹⁰

Bovenvermelde problemen en gebreken hoefden niet in alle gevallen te betekenen dat vrouwen geen enkele vorm van arbeid konden verrichten. Deze waren echter ongetwijfeld van invloed op hun positie op de toenmalige arbeidsmarkt en wellicht ook op het krijgen van ondersteuning, het vinden van een onderkomen of van een partner. Maartje Ouman bijvoorbeeld maakte een afschrikwekkende indruk met haar kale hoofd en ‘verwongen gelaat’⁹¹¹. Het gezicht van Margaretha van Scharenburg was misvormd door verbranding. Helena van Egeren had een misvormd lichaam, Grietje Bakker een kaal hoofd en Johanna Smolders littekens van snijwonden in haar gezicht en zo zijn er nog veel meer van dit soort aantekeningen.

Misschien vormde kort haar ook een belemmering voor het vinden van werk of hulp. Het viel in ieder geval in de periode 1907-1934 dermate op dat de RWI het nodig vond hiervan (het ging om vijf gevallen) melding te maken in het inschrijfregister. Waarschijnlijk zagen veel tijdgenoten dit als teken van een meer vrijgevochten, minder fatsoenlijke of zelfs zedeloze leefstijl, zoals Melissa Bellanta en Alana Piper in Australië voor deze periode signaleerden.⁹¹² Titia van der Tuuk, feministe en activiste ten tijde van de eerste feministische golf, was een uitgesproken voorstander van kort haar. Zij was ervan overtuigd dat haarlengte en (voor-)oordelen over sekse met elkaar samenhangen.⁹¹³ Lang haar stond voor vrouwelijkheid.⁹¹⁴

Behalve verwijzingen naar lichamelijke beperkingen of letsel, zijn er regelmatig aantekeningen over ziekte in het register te vinden, al dan niet met name genoemd, zoals kanker, een beroerte of epilepsie. Met enige regelmaat vroeg de RWI de minister van Justitie toestemming om een ‘verpleegde’ na expiratie van de straftijd langer te mogen houden, omdat zij te ziek was om ontslagen te worden of werden vrouwen vanuit de RWI tijdelijk naar een ziekenhuis overgeplaatst. De geneesheer van de RWI wilde in juli 1890 de garantie dat de 63-jarige Maria van der Hoop bij haar ontslag uit de RWI ‘door tussenkomst harer familie in een ziekeninrichting wordt opgenomen’.⁹¹⁵ Maria had een hersenbloeding gehad en was daardoor halfzijdig verlamd geraakt. Haar zoon beloofde een logement voor haar te regelen en haar bij aankomst van de trein te halen.⁹¹⁶ Wietske Joosting mocht langer in de RWI blijven omdat zij een oogoperatie moest ondergaan.⁹¹⁷ En zo zijn er meerderen die na expiratie van hun straftijd in de RWI bleven totdat zij voldoende hersteld waren of er een andere oplossing gevonden was. Tot slot zijn er 93 vrouwen die vanuit de RWI overgeplaatst werden naar een rijkskrankzinnigeninrichting. Op één uitzondering na zaten zij allen voor landloperij of bedelarij vast. Na 1907 kwamen verhoudingsgewijs meer vrouwen in één van de rijkskrankzinnigen-

⁹¹⁰ Alana Piper, ‘All the waters of Lethe: An experience of female alcoholism in federation Queensland’, *Queensland Review* 18.1 (2011) 85-97, aldaar 86.

⁹¹¹ NHA, Toegang 88, Rijkskrankzinnigengesticht te Medemblik, inventaris 370, dossier 1461.

⁹¹² Melissa Bellanta en Alana Piper, ‘Looking flash: disreputable women’s dress and ‘modernity’ 1870-1910’, *History Workshop Journal* (2014) 58-81.

⁹¹³ Myriam Everard en Mieke Aerts, ‘De dingen van Titia van der Tuuk’, in: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 31 (Amsterdam 2011) 31-55, aldaar 42.

⁹¹⁴ Erica van Boven, ‘De kwaal der eeuw. Sekse en het cultuurdebat in het interbellum’ in: Myriam Everard en Ulla Jansz eds., *Sekse. Een begripsgeschiedenis* (2018) 201-222, aldaar 202.

⁹¹⁵ NL-HaNA, toegang 3.05.06, inventaris 8.

⁹¹⁶ NL-HaNA, toegang 2.09.05, inventaris 3763.

⁹¹⁷ NL-HaNA, toegang 2.09.05, inventaris 8, Missievenboeken, 31-7-1890.

inrichtingen terecht dan in de periode daarvoor. Dit is opmerkelijk omdat in die periode veel minder geesteszieken in gevangenis terechtkwamen.⁹¹⁸

Lotta Vikström toont aan dat mensen met een beperking significant minder vaak (60%) gehuwd waren in Zweden in de periode tussen 1800-2010. De kans op een huwelijk was nog kleiner in het geval van psychiatrische problematiek.⁹¹⁹ Dit zou deels kunnen verklaren waarom er zoveel ongehuwden waren onder de RWI-vrouwen (en er nog meer ongehuwden waren onder de vrouwen die de RWI liet overplaatsten naar een rijkskrankzinnigeninrichting).

Ziektes en beperkingen bleken ook bij de mannelijke populatie in de RWI alom aanwezig. Synco van Mesdag, van 1900-1903 als geneesheer verbonden aan de RWI in Veenhuizen, publiceerde begin twintigste eeuw een drietal artikelen over de mannelijke landlopers. Hierin stond hij uitgebreid stil bij het hoge aantal mannen dat door ouderdomskwalen, chronische ziektes en gebreken nauwelijks tot werk in staat was.⁹²⁰ Gerben de Vries wijst op diverse pogingen van rijkswege om het aantal oude en invalide mannen in Veenhuizen omlaag te brengen in het tweede decennium van de twintigste eeuw.⁹²¹

In 1903 stelde de regering een staatscommissie in met de opdracht advies uit te brengen over een meer doeltreffende aanpak van bedelarij, landloperij en openbare dronkenschap. De aanbevelingen van de staatscommissie kwamen neer op strengere tucht, classificering van de verpleegden naar zedelijk gehalte en reclassering.⁹²² Daarnaast was het advies aan de rechtbanken om minder snel tot opzending te besluiten.⁹²³

Het verslag van deze commissie bevat voor 1906 ook: ‘een staat van het aantal invaliden, personen die wegens lichaams-, ziels-, of ouderdomsgebreken, geacht moeten worden ongeschikt te zijn door arbeid in hun onderhoud te voorzien en daartoe ook niet kunnen worden opgeleid’. Deze staat laat voor 1906 zelfs een percentage zieken van 25 procent onder de bevolking van Veenhuizen zien. Dit lag aanzienlijk hoger dan het genoteerde percentage voor de vrouwen in Leiden (twee procent) en dat voor de mannelijke opgezonden in Hoorn (één procent) in datzelfde jaar.⁹²⁴ Dit grote verschil moet te wijten zijn aan de uitbraak van een besmettelijke ziekte in Veenhuizen in 1906. Voor 1905 vermeldt Gerben de Vries slechts een kleine drie procent zieken onder de populatie van Veenhuizen II.⁹²⁵ Vercammen constateert dat van de veroordeelden in de Rijksweldadigheidskolonies 32 procent ‘werkonbekwaam’ was door leeftijd, ziekte of andere beperkingen.⁹²⁶ Jacob Bierens de Haan kenmerkte de rijkswerkinrichting voor vrouwen als een ‘oudevrouwenhuis’ waar ziektes veel vaker voorkwamen dan in Veenhuizen. Een derde van de populatie zou niet over een ‘mens sana’

⁹¹⁸ Herman Franke, ‘Psychiatrie en het gevangenisstelsel van eenzame opsluiting omstreeks 1900’ in: Frans Koenraadt ed., *Ziek of schuldig? Twee eeuwen forensische psychiatrie en psychologie* (1991) 203-220, 209.

⁹¹⁹ Lotta Vikström, Johan Junkka & Kateryna Karhina, ‘Two centuries of disability advantages in Swedish partnerships’, *Disability and Society* (2023) 1-27.

⁹²⁰ Synco van Mesdag, ‘Iets over vagebonden’, *Tijdschrift voor strafrecht* 16 (1904) 1-52

⁹²¹ De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime in Esserheem Veenhuizen 1895-1995* (Gouda 1995) 76.

⁹²² Ibidem, 62-64.

⁹²³ Zie ook hoofdstuk 4.

⁹²⁴ Verslag der staatcommissie, ingesteld bij koninklijk besluit (KB) van 22 september 1903, nummer 51 (Den Haag 1907).

⁹²⁵ De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime*, 55.

⁹²⁶ Vercammen, *Leven aan de rafelrand?* 124.

beschikken. Hij legde de oorzaak hiervoor bij de armenzorgbesturen. Deze zouden (aanvankelijk) vrouwen waarvoor zij geen plek hadden naar de rijkswerkinrichtingen verwijzen. De instructie aan de rechtbanken om te controleren of vrouwen bij een eerder verblijf tot werken in staat waren gebleken, zou na 1890 verantwoordelijk geweest zijn voor de afname van het aantal vrouwen.⁹²⁷ Bierens de Haan lijkt de opgezonden vrouwen hiermee elke vorm van agency te ontfangen.

Op basis van de aantekeningen over lichamelijke beperkingen, ziektes, overplaatsingen naar een rijkskrankzinnigeninrichting of ziekenhuis en sterfgevallen, lijkt ongeveer een kwart tot een derde van alle RWI- vrouwen met fysieke of mentale problemen te kampen hebben gehad. Dit was vaker het geval bij bedelaars en landlopers dan bij degenen die voor dronkenschap vastzaten. Laatstgenoemden stonden weer vaker met lichamelijk letsel beschreven.

5.2.7 Religie

Godsdienst speelde in deze onderzoeksperiode een belangrijke rol: in het dagelijks leven, in de verhouding tussen de verschillende bevolkingsgroepen, in de politiek en in het beschavingsoffensief. De organisatie van diverse aspecten van de samenleving langs godsdienstige of levensbeschouwelijke lijnen nam in deze periode in belang toe. Deze verzuiling beleefde een hoogtepunt in het Interbellum. Voorbeelden van verzuilde instituties waren scholen, politieke partijen en de kerkelijke armenzorg, maar ook sportclubs en zelfs winkels richtten zich vaak uitsluitend op één van de zuilen. Vooral de katholieke en protestantse zuil waren sterk georganiseerd.

Grosso modo waren in Nederland in die periode drie religies te onderscheiden: het katholicisme (rooms- en oud-katholicisme), de Joodse religie (in de RWI aangeduid met 'Israëlitisch') en het protestantisme. De religie van de betreffende vrouwen werd systematisch genoteerd en speelde onder meer een rol bij de indeling van de vrouwen in de slaapzalen, die onder leiding van een opzichteres van dezelfde denominatie stonden. Tabel 5.10 laat zien dat de RWI voor vrijwel alle vrouwen een godsdienst genoteerd had. Hoewel het protestantisme bestond uit verschillende subgroepen, die varieerden van ultraorthodox tot ultraliberaal, maakt het register slechts af en toe een onderscheid tussen luthers, doopsgezind, Nederlands Hervormd en gereformeerd. Om deze reden is het niet mogelijk te kijken naar verschillen binnen de protestantse kerk. De verschillen tussen de orthodoxe en meer liberale stromingen binnen het protestantisme waren echter heel groot.⁹²⁸ De grootste verschillen (in visie en gedrag) bestonden tussen de katholieken en de liberale protestanten.⁹²⁹ Op basis van een indeling rooms-katholiek, protestant en 'Israëlitisch' ziet de verdeling in religie voor alle vrouwen er als volgt uit:

⁹²⁷ Jacob Bierens de Haan, *De Nederlandsche strafbepalingen tegen bedelarij en landloperij. Een historisch, statistisch en kritisch onderzoek* (Dissertatie Universiteit Utrecht 1895) 111-112.

⁹²⁸ Jan Kok, 'Church affiliation and lifecourse transitions', *Historical Social Research/Historische Sozialforschung* 42:2 (2017) 59-91, aldaar 69.

⁹²⁹ Kok, 'Church affiliation and lifecourse transitions', 83

Tabel 5.6 Verdeling religies

Periode	Protestant	Katholiek	Israëlitisch	Geen	Onduidelijk/ Niet ingevuld	Totaal
1886-1907	548 (66%)	265 (32%)	7 (1%)	1 (<1%)	1 (< 1%)	824
1907-1934	135 (53%)	114 (45%)	2 (< 1%)	1 (<1%)	6 (2%)	256
Totaal	683 (63%)	379 (35%)	9 (1%)	2 (<1%)	7 (1%)	1080 ⁹³⁰

Bron: NL-HaNA, Rijkswerkinrichting voor vrouwen, toegang 3.05.06, inv.nr. 1-5 (t/m 1934).

In 1899 is ruim 60 procent van de Nederlandse bevolking protestant met de calvinisten in een ruime meerderheid, het aandeel katholieken ligt op 35 procent en joden op twee procent.⁹³¹ Afgezet tegen deze procentuele verdeling van katholieken en protestanten in heel Nederland lijken de katholieken in de periode tot 1907 iets ondervertegenwoordigd in de populatie van de RWI en de protestanten oververtegenwoordigd. Na 1907 zijn de katholieken relatief oververtegenwoordigd. De bevolking van Brabant en Limburg groeide buitenproportioneel na 1899. Dit was een gevolg van het beleid van de katholieke kerk in Nederland. Deze spoorde haar discipelen aan zich zoveel mogelijk voort te planten om hiermee haar minderheidspositie in te lopen.⁹³² Opvallend is dat relatief weinig katholieke vrouwen afkomstig waren uit overwegend katholieke provincies zoals Brabant en Limburg, respectievelijk 58 (21% van de 272 vrouwen die voor bedelen/zwerven, en slechts 27 (25%) van de 107 vrouwen die voor openbare dronkenschap vastzaten. Dit kan erop duiden dat het voor katholieke vrouwen in contreien waar hetatholicisme niet de dominante religie was moeilijker was om te overleven, vooral als zij buiten de norm vielen.

5.3 Samenvatting en conclusie

Dat zoveel van de vrouwen die tussen 1886 en 1934 in de RWI terechtkwamen, arm, alleenstaand en mobiel waren is niet verrassend. Dat meerderen zich naar de toen geldende normen misdragen hadden door ongehuwd een kind te krijgen, zich te prostitueren of door zich schuldig te maken aan diefstal of heling is dat evenmin. Het was immers heel moeilijk voor arme alleenstaande vrouwen om op legale wijze het hoofd boven water te houden, laat staan als zij ongehuwd moeder waren.

Wat in het licht van de doelstelling en de voorwaarde (tot werken in staat zijn) voor opzending naar een RWI wel verbazingwekkend is, was dat zovelen onder hen oud, ziek of gehandicapt waren. Meerdere vrouwen brachten een groot deel van hun straftijd door op de ziekenzaal van de RWI. Dit maakt het niet aannemelijk dat hun opsluiting uitsluitend of primair te wijten zou zijn geweest was aan een actief vervolgingsbeleid door politie en justitie. Uit onderzoek naar de steunaanvragen bij de gemeentelijke armenzorg van Amsterdam blijkt, dat er in negen van de tien gehonoreerde steunaanvragen voor 1917 sprake was van lichamelijke

⁹³⁰ Ook hier zijn de 51 vrouwen die zowel voor bedelen als landloperij of bedelen vastzaten dubbel geteld.

⁹³¹ Hans Knippenberg, 'Polarisatie en versnippering: kerk en godsdienst rond 1900' in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn eds., *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001) 131-159, aldaar 133. Met 'calvinisten' verwijst Knippenberg naar de leden van de Gereformeerde Kerk.

⁹³² Knippenberg, 'Polarisatie en versnippering', 134.

beperkingen. De armenzorg erkende dus gebreken en ziektes regelmatig als reden om niet via werk (geheel) in eigen onderhoud te kunnen voorzien.⁹³³ Vooral in 1871, maar ook in 1911 speelde het morele oordeel over de leefwijze van de aanvrager in Amsterdam een grote rol.⁹³⁴ Dit was eveneens het geval bij tal van andere armenzorginstellingen. Het is aannemelijk dat het voor veel van de vrouwen in deze studie vanwege hun deviante leefstijl moeilijk was om hulp van de armenzorg te krijgen. Mogelijk waren zij ook niet bereid zich aan te passen aan de geldende normen, in ruil voor doorgaans karige ondersteuning. Voor vrouwen die getekend waren door pokken, een oog misten, brand-, snij- of andere wonden hadden, moet het evenals voor zieke vrouwen moeilijk geweest zijn om werk te vinden of te houden.

Na de eeuwwisseling liep het aantal opgezonden vrouwen drastisch terug. Tegelijkertijd lijkt sprake van een verzwaring van de problematiek. Een veel hoger percentage van de vrouwen die voor bedelen en zwerven vastzaten kwam bijvoorbeeld in aanmerking voor overplaatsing naar één van de rijkskrankzinnigeninrichtingen. Bij degenen die voor dronkenschap vastzaten stond, vaker dan voorheen, ‘lastig gedrag’ genoteerd in het RWI-register. Tegen die tijd was het aantal organisaties dat zich over specifieke doelgroepen ontfermde sterk toegenomen. Door de stijging van de welvaart voor steeds bredere lagen van de bevolking kwamen waarschijnlijk alleen de minst aangepasten terecht in een RWI. Veel vrouwelijke bedelaars en landlopers hadden wel eens een boete voor openbare dronkenschap opgelopen. Desondanks kwam slechts vijf procent van hen ook voor in het register van de opgezonden voor openbare dronkenschap. Dit kwam waarschijnlijk doordat drankmisbruik bij de ‘dronken’ vrouwen veel meer op de voorgrond stond en een groter probleem vormde dan bij de bedelaars. Bij laatstgenoemden kwam dronkenschap wellicht meer incidenteel voor en overheersten andere problemen zoals dakloosheid, gebrek aan een sociaal netwerk en ziekte.

Naast overeenkomsten, bestonden er belangrijke verschillen tussen de bedelaars en de opgezonden voor dronkenschap. Laatstgenoemden stonden veel vaker geregistreerd als publieke vrouw en hadden vaker littekens en verwondingen. Deze waren waarschijnlijk het gevolg van val- en vechtpartijen. Dronkenschap zorgde ervoor dat zij minder vast op hun benen stonden en maakte hen waarschijnlijk ongeremder bij eventuele aanvaringen met anderen. Aan de andere kant leken de ‘dronken’ vrouwen meer gesetteld: zij waren vaker gehuwd en bij hen stond veel vaker een woonplaats vermeld. Ook brachten zij minder vaak, voor zover achterhaald slechts in één geval, een kind mee naar de RWI. Dit betekent wellicht dat zij voor de verzorging van achterblijvende zuigelingen en peuters een beroep konden doen op echtgenoten of andere familieleden. Dat de recidive bij de ‘dronken vrouwen’ significant hoger was, was waarschijnlijk deels het gevolg van de kortere maximale opzendtermijn (slechts één jaar). Een andere factor was misschien dat zij meer in het oog vielen of gemakkelijker in te rekenen waren, als zij zich dronken in de openbare ruimte ophielden. Opmerkelijk is tot slot, dat slechts één van hen rechtstreeks vanuit de RWI was overgeplaatst naar Medemblik.

De vrouwen en mannen die in een RWI terechtkwamen hadden veel gemeenschappelijk: beide groepen waren relatief oud, regelmatig ziek of gehandicapt en alleenstaand. De belangrijkste verschillen waren dat er zoveel meer mannen dan vrouwen in een RWI zaten, en

⁹³³ Jan Adriaan van der Maas, *Over beschaving en bedeling. De gemeentelijke armenzorg in Amsterdam tussen beschaven en bureaucratiseren van 1870-1940* (Dissertatie Universiteit Utrecht 2022) 101.

⁹³⁴ Van der Maas, *Over beschaving en bedeling*, 73-84.

dat er zoveel minder mannen vanuit de RWI naar een rijkskrankzinnigeninrichting overgeplaatst werden. Dit duidt erop dat de RWI-vrouwen er psychisch gezien ernstiger aan toe waren. Tot slot lagen de werkzaamheden die mannen en vrouwen in de RWI te doen kregen in het verlengde van hun genderrol: op het land, in de bouw of op werkplaatsen versus binnenshuis in naai- en breizalen en wasserijen.

Duidelijk is dat het profiel van zowel de mannen als de vrouwen sterk afweek van wat het rijk voor ogen moet hebben gestaan: gezonde mensen in de kracht van hun leven, in staat, maar te lui om te werken. Dit afwijkende profiel roept de vraag op naar de aanleiding, reden en omstandigheden van aanhouding, arrestatie en veroordeling en de interactie tussen de vrouwen en politie en rechtbank. Over deze vragen handelt het volgende hoofdstuk aan de hand van een steekproef van de vonnissen.